

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**İBNÜ'L-HABBÂZ'IN "TEVCÎHU'L-LÜMA" ADLI ESERİNDE
ŞERH METODU
(Yüksek Lisans Tezi)**

Bilal EKİNCİ

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir KİŞMİR**

**RİZE
2025**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim dalında, Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir KİŞMİR danışmanlığında, Bilal EKİNCİ tarafından hazırlanan *İbnü'l-Habbâz'ın Tercîhu'l-lüma Adlı Eserinde Şerh Metodu* adlı bu tez çalışması, 25/08/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/~~oy çokluğuyla~~ başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Ünvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir KİŞMİR	
Üye	: Prof. Dr. İlyas KARSLI	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Fatih YEDİYILDIZ	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “İbnü’l-Habbâz’ın Tevcîhu’l-lüma Adlı Eserinde Şerh Metodu” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dahil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulamayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

25/08/2025

Bilal EKİNCİ

ÖN SÖZ

Dil, insanlık tarihi boyunca düşüncenin, bilginin ve kültürün aktarımında temel bir araç olmuştur. Nitekim İslâm medeniyetinde, bu işlev özellikle Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin doğru anlaşılmasına yönelik ilmî gayretlerde kendini göstermiş, nahiv ilminin benzersiz bir gelişim göstermesine zemin hazırlamıştır. Nahiv, kelimeler arasındaki ilişkileri ve cümle yapısını inceleyerek metinlerin doğru anlaşılmasını mümkün kılmıştır. Bu bağlamda, klasik dönem Arap dil âlimlerinin eserleri ve bu eserler üzerine kaleme alınan şerhler, ilmî geleneğimizin önemli bir parçasını teşkil etmiştir.

Bu zengin ilmî mirasın bir yansıması olarak hicrî VII. yüzyılda yaşamış müfessir ve dil âlimlerinden İbnü'l-Habbâz'ın (ö. 691/1292) nahiv alanındaki *Tevcihu'l-lüma* isimli eseri dikkat çekmektedir. Söz konusu eser, Arap nahiv tarihinin önde gelen isimlerinden İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) temel nahiv metinlerinden biri olan *el-Lüma' fi'n-nahv* adlı çalışmasına yazılmış bir şerhtir. İbnü'l-Habbâz'ın, bu şerhte nahiv konularını derinlemesine ele alışı ve özgün yaklaşımı dikkat çekmektedir.

Bu Çalışmada, İbnü'l-Habbâz'ın *Tevcihu'l-lüma* adlı eserinde uyguladığı şerh yöntemi, özellikle nahiv meseleleri noktasında sistemli biçimde incelenmiştir. Araştırmanın amacı, müellifin nahiv konularını açıklarken benimsediği yaklaşımı ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, onun şerh sürecinde izlediği delillendirme ve örneklendirme yöntemleri, nahvî tahlilleri yapılandırma biçimi, dilbilimsel ihtilaflara yaklaşımı ve bu ihtilaflara getirdiği yorumlar analiz edilmiştir. Ayrıca nahiv kurallarının illetlerine yaptığı vurgular, görüşlerini temellendirmek için başvurduğu kaynaklar ve kullandığı eleştirel üslûbun mahiyeti ayrıntılı biçimde değerlendirilmiş, şerh yönteminin temel özellikleri ortaya konulmuş ve onun nahiv ilmine katkıları belirlenmiştir.

Tezimin hazırlanma sürecinde katkılarından dolayı danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir KİŞMİR'e, yüksek lisans eğitimim boyunca tecrübelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. İlyas KARSLI'ya şükranlarımı arz ederim. Maddi ve manevi destekleriyle yanımda olan aileme ve bu çalışmanın oluşumunda emeği geçen tüm akademik ve idari personele teşekkür ederim.

Bilal EKİNCİ

RİZE / 2025

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
1. İBNÜ'L-HABBÂZ VE “TEVCÎHU'L-LÜMA” ADLI ESERİ	4
1.1. İbnü'l-Habbâz'ın Hayatı ve İlmi Kişiliği	4
1.2. İbnü'l-Habbâz'ın Eserleri.....	6
1.3. Tevcîhu'l-Lüma'da Dikkat Çeken Bazı Özellikler	10
1.3.1. Kelime, Cümle ve Gramer Tahlilleri	10
1.3.2. إعلم/İ'lem Kullanımı.....	15
1.3.3. Soru-Cevap (Fenkale) Yöntemi.....	17
1.3.4. Nahvî Meselelerin Gerekçesini Açıklama	19
1.3.5. Nahiv Dışında Farklı İlimlere Değinme	24
1.3.6. Eksik Konuların Tamamlanması	29
1.3.7. İbn Cinnî'nin Kendine Özgü Görüşlerine İbnü'l-Habbâz'ın Yaklaşımı ..	30
1.3.8. İbnü'l-Habbâz'ın Kaynak Kullanımı.....	32
2. ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD VE İBNÜ'L-HABBÂZ'IN İSTİŞHÂD YÖNTEMİ	36
2.1. Kur'ân-ı Kerîm ve Kırâatler	36
2.2. Hadis	44
2.3. Şiir	47
2.4. Mesel (Atasözü/Deyim)	57
2.5. İcmâ.....	60
2.6. Kıyas	61
2.7. İbnü'l-Habbâz'ın Lehçelere Bakışı	63
3. İBNÜ'L-HABBÂZ'IN NAHVÎ İHTİLAFLARA YAKLAŞIMI.....	65
4. İBNÜ'L-HABBÂZ'IN ELEŞTİREL ÜSLUBU	69

4.1. İbnü'l-Habbâz'ın İbn Cinnî'ye Yönelik Eleştirileri.....	70
4.2. İbnü'l-Habbâz'ın Diğer Nahiv Âlimlerine Yönelik Eleştirileri.....	74
5. SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA.....	79

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir KİŞMİR

Hazırlayan : Bilal EKİNCİ

Yıl : 2025

Sayfa Sayısı : 93

ÖZET

İBNÜ'L-HABBÂZ'IN "TEVCÎHU'L-LÜMA" ADLI ESERİNDE ŞERH METODU

İbnü'l-Habbâz, hicrî VII. yüzyılın önde gelen dil âlimlerinden biridir. Bu tez, onun, İbn Cinnî'ye ait *el-Lüma* adlı temel nahiv metni üzerine kaleme aldığı *Tevcîhu'l-lüma* adlı şerhini konu edinmektedir. Çalışmanın amacı, müellifin şerh yöntemini ve nahiv meselelerine yaklaşım biçimini ortaya koymaktır. Araştırmada, İbnü'l-Habbâz'ın şerh sürecinde başvurduğu açıklama yöntemleri, delillendirme biçimleri ve ihtilaflara getirdiği yorumlar analiz edilmiştir. Müellifin yalnızca metni izah etmekle yetinmediği; lafzî, kavramsal ve teorik düzeydeki muğlak noktaları çözümlediği, ayrıca nahvî hükümleri temellendirmek için aklî ve naklî delillerden yararlandığı tespit edilmiştir. Yer yer İbn Cinnî'ye muhalif görüşler ileri sürmesi ise onun eleştirel tavrını göstermektedir. Sonuç olarak, İbnü'l-Habbâz'ın şerhi, meseleleri sistematik biçimde ele alan, nahiv kurallarının arka planındaki gerekçelere dikkat çeken ve nahiv ilmini dinamik bir düşünce zemini olarak değerlendiren özgün bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Bu yönüyle *Tevcîhu'l-lüma*, klasik Arap dilbilimi literatüründe hem şerh geleneğini temsil eden hem de eleştirel yorumlara imkân tanıyan önemli bir eser niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Nahiv, İbnü'l-Habbâz, Şerh, *Tevcîhu'l-lüma*.

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Basic Islamic Studies
Thesis Type : Master Thesis
Supervisor : Asst. Prof. Dr. Üyesi Abdulkadir KİŞMİR
Author : Bilal EKİNCİ
Year : 2025
Pages : 93

ABSTRACT

IBN AL-HABBÂZ’S COMMENTARY METHOD IN “TAWJĪH AL-LUMA”

Ibn al-Habbâz was a prominent linguist of the 7th century AH. This thesis focuses on his commentary, *Tawjīh al-Luma*, which he wrote on the foundational grammar text *al-Luma* by Ibn Jinni. The goal of this study is to reveal the author’s method of commentary and his approach to grammatical issues. The research analyzes the explanatory methods, forms of argumentation and interpretations of disagreements used by Ibn al-Habbâz in his commentary process. It was found that the author did not merely explain the text; he also resolved ambiguous points at the literal, conceptual, and theoretical levels, and used both rational and textual evidence to justify grammatical rules. His occasional disagreement with Ibn Jinni demonstrates his critical stance. In conclusion, Ibn al-Habbâz’s commentary presents an original approach that addresses issues systematically, highlights the reasoning behind grammatical rules and treats the science of grammar as a dynamic field of thought. In this respect, *Tawjīh al-Luma* is a significant work in classical Arabic linguistics, representing both the tradition of commentary and allowing for critical interpretations.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Grammar (Nahw), Ibn al-Habbâz, Commentary, Tawjīh al-Luma.

KISALTMALAR

b.	:	Bin, ibn
bk.	:	Bakınız
b.y.	:	Basım yeri yok
çev.	:	Çeviren
h.	:	Hicrî
haz.	:	Hazırlayan
H.z.	:	Hazret, hazreti
nşr.	:	Neşreden
no.	:	Numara
ö.	:	Vefat tarihi
r.a.	:	Radiyallâhu anh
s.a.v.	:	Sallalâhu sleyhi ve sellem
t.y.	:	Basım tarihi yok
TDV.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
vb.	:	Ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	:	Ve devamı, ve diğerleri
y.y.	:	Yayın yılı yok

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

Bu tez, İbnü'l-Habbâz'ın *Tevcîhu'l-lüma* adlı eserindeki şerh yöntemini sistematik biçimde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, müellifin nahiv meselelerini ele alış tarzı, bu meseleleri açıklama, yorumlama ve eleştirme yöntemleri üzerine odaklanmaktadır. Bu kapsamda İbnü'l-Habbâz'ın delillendirme yöntemleri, kaynak kullanımı, nahvî ihtilaflara yaklaşımı ve eleştirel üslubu detaylı olarak değerlendirilecektir. Ayrıca İbn Cinnî'nin *el-Lüma* adlı eserine getirdiği yorumlarla nahiv ilmine özgün bir katkı niteliği taşıyıp taşımadığı da tartışılacaktır.

Araştırma, İbnü'l-Habbâz'ın ilmi kişiliğini ve nahiv bilimine katkılarını ortaya koymanın yanı sıra, klasik şerh geleneğinin metodolojik yönlerinin anlaşılmasına da katkı sağlamayı hedeflemektedir. Elde edilen bulgular, farklı dönemlere ait nahiv eserlerinin yöntem açısından karşılaştırılmasına zemin hazırlayacak ve Arap dili alanında çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için önemli bir kaynak niteliği taşıyacaktır. Bu sayede, Türkiye'deki Arap dili, edebiyatı ve belâgatı sahasında yapılan akademik çalışmalara hem yöntem hem de içerik açısından yeni bir bakış açısı sunulması amaçlanmaktadır.

Çalışma, araştırmanın derinliğini artırmak ve müellifin şerh yöntemini tam bir şekilde değerlendirmek amacıyla yalnızca İbn Cinnî'nin *el-Lüma* eserine yönelik diğer şerhlerden bağımsız olarak *Tevcîhu'l-lüma* ile sınırlı tutulmuştur.

Araştırmanın Önemi ve Özgünlüğü

Nahiv alanında kaleme alınan sayısız eser arasında *Tevcîhu'l-lüma*, detaylı tahlilleri, zengin delil yelpazesi, farklı görüşleri sistematik biçimde ele alması ve dönemin âlimlerine yönelik açık eleştirileriyle öne çıkan özgün bir eserdir. Bu nitelikler, eserin klasik dönemden günümüze kadar alanında kendine has bir yer edinmesini sağlamıştır.

Araştırmamızı benzer çalışmalardan ayıran temel özellik, bu eserin şimdiye kadar yöntem merkezli bir incelemeye konu edilmemiş olmasıdır. Mevcut literatür taraması, *Tevcîhu'l-lüma* üzerine yapılan akademik çalışmaların çoğunlukla tahkik

faaliyetleriyle sınırlı kaldığını göstermektedir. Bu kapsamda tespit edilen tek Arapça tahkik çalışmasında da eserin yöntemi sadece yüzeysel bir biçimde ele alınmıştır.

Bu çalışmanın özgünlüğü, İbnü'l-Habbâz'ın nahiv meselelerini ele alış ve yorumlama yöntemlerini sistematik bir yaklaşımla analiz etmesidir. Araştırma, bu çerçevede, müellifin nahiv ilmine bakış açısını, metodolojik tercihlerinin dayanaklarını ve şerh geleneği içerisindeki konumunu belirlemeyi hedeflemektedir.

Araştırmanın Yöntemi ve Literatür Değerlendirmesi

Bu tezde nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın ilk aşamasında, müellif ve eserlerine ilişkin bir literatür taraması yapılmıştır. Bu süreçte, klasik terâcim ve tabakât kitapları, ansiklopedi maddeler, akademik tezler, makaleler ve dijital kaynaklar incelenmiştir. Söz konusu kaynaklar arasında terâcim ve tabakât kitapları ile müellifin kendi eseri ana kaynak, diğerleri ise tali kaynak olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmanın temel veri kaynağı, İbnü'l-Habbâz'ın *Tevcihu'l-lüma* adlı eseridir. Eser baştan sona dikkatlice okunmuş ve müellifin şerh yaklaşımı detaylı olarak incelenmiştir. İbnü'l-Habbâz'ın kullandığı istişhâd yöntemi, metni şerh biçimi, kaynak kullanımı, illetlendirme tarzı, ihtilaflara yaklaşımı ve eleştirel üslubu gibi tematik kategoriler altında analiz edilmiştir. Bu analizde, klasik kaynakların yanı sıra modern literatürden de faydalanılmış ve elde edilen veriler ilgili akademik bağlamda değerlendirilmiştir. Çalışma sürecinde *Tevcihu'l-lüma* eserinde yer alan âyet, kırâat, hadis, şiir ve mesel gibi Arapça metinler orijinal halleriyle sunulmuş, kaynakları belirtilmiş, âyetlerin ve ilgili kısımların Türkçe çevirileri yapılmıştır. Ayrıca şiirlerin anlamları bahir türüyle beraber verilmiştir. Söz konusu metinler ışığında, İbnü'l-Habbâz'ın ilgili kavramlar ve meseleler üzerine yaptığı açıklamaları aktarılmıştır. Bu yöntemsel çerçeveye hem eserin içeriği hem de müellifin yaklaşımı niteliksel olarak değerlendirilerek klasik nahiv şerh geleneği içerisindeki yeri belirlenmiştir.

Tezin temel konusu olan *Tevcihu'l-lüma* adlı eser üzerine bugüne kadar yapılan akademik çalışmalar incelendiğinde, bu alandaki literatürün sınırlı olduğu ve hepsinin Arapça tez ve makalelerden oluştuğu tespit edilmiştir.

Bunlardan biri Fâyız Zekî Muhammed Diyâb'ın *Tevcihu'l-lüma*'a yaptığı tahkik çalışmasıdır. Tezimiz, Diyâb'ın tahkik çalışmasıyla karşılaştırılmıştır. Diyâb'ın

çalışması, eserin yöntemine sadece yüzeysel bir biçimde değinmiş ve sınırlı başlıklar üzerinden örneklerle yetinmiştir. Bu tez ise, icmâ, kıyas ve lehçe gibi unsurları da kapsayarak istişhâd yöntemini daha geniş bir çerçevede incelemektedir. Ayrıca çalışmamız, illetlendirme ve görüş farklılıklarına yönelik sistematik bir sınıflandırma sunmakta ve İbn Cinnî dışındaki diğer âlimlere ve görüşlere yönelik eleştirileri de kapsamaktadır.¹ Başka bir Arapça yüksek lisans tezinde, çalışmamızda yer verdiğimiz İbnü'l-Habbâz'ın farklı konulara yönelik atıfları, eserin dikkat çeken özellikleri ve eleştirel üslubu incelenmemiştir. Ayrıca söz konusu çalışma İbn Cinnî ve diğer âlimlere yönelttiği eleştirilerde yeterli derinliğe ulaşamamıştır.² İncelediğimiz bir diğer yüksek lisans tezi ise *Tevcihu'l-lüma*'ın içeriğini sadece konu başlıkları ve bunların tertibi bağlamında ele almıştır.³ Aynı şekilde bir başka çalışmanın da sadece eserdeki delillerin usulüne yoğunlaştığı görülmüştür.⁴

Yukarıdaki tezlerin yanı sıra tespit edilen makaleler de *Tevcihu'l-lüma*'daki illetler,⁵ nahvî şâhidler⁶ veya zamir, ism-i mevsûl ve ism-i işâretler⁷ gibi tek bir konuyla sınırlı kalmışlardır.

Bu kapsamlı analizler sonucunda, *Tevcihu'l-lüma* adlı eserin yöntem ve metod odaklı kapsamlı ve düzenli bir akademik incelemeye daha önce konu edilmediği anlaşılmıştır. Bu tez, hem alandaki bu boşluğu dolduracak hem de ileride yapılacak çalışmalar için sağlam bir temel oluşturacaktır.

¹ Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb, *Tevcihu'l-lüma Şerhu Kitabi'l-lüma* (Mısır: Cami'etü'l-Ezher, Külliyyetü'l-Lügati'l-'Arabiyye, Risâletü Doktorâ, 2007).

² Ra'd Kerîm Hasen, *Tevcihu'l-lüma li İbni'l-Habbâz Dirasetü'l-lügaviyye ve'n-nehviyye* (Irak: Câmî'etü Diyâlâ, Külliyyetü't-Terbiyye, el-Lügatü'l-'Arabiyyeti ve Âdâbihâ, Risâletü Macistîr, 2008).

³ Luhûs Tayyib - Şeliyye Râbih, *Dirâsetü Kitâbi't-Tevcihi'l-lüma li İbni'l-Habbâz* (Cezayir: Me'hedü'l-Âdâb ve'l-Lügât, Kısmü'l-Lüga ve'l-Edebi'l-'Arabî, Risâletü Macistîr, 2017).

⁴ el-'Useylî - İyâd Fethî Musâ, *Tevcihu'l-lüma li İbni'l-Habbâz: Dirâse fî Usûli'l-ihcâc* (Ürdün: el-Câmî'etü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ülyâ, Risâletü Macistîr, 2010).

⁵ ez-Ziyâb vd. "el-'İlelü'l-lafziyye fî Tevcihi'l-lüma li İbni'l-Habbâz", *Mecelletü Câmî'eti'l-Be'si li'l-'Ulûmi'l-İnsânî*, 41/139 (2019), 11-55.

⁶ Radiyye Hasan Vecîh, vd. "eş-Şevâhü'n-nahviyye 'inde İbni'l-Habbâz fî Tevcihi'l-lüma", *Fikr ve İbdâ'*, 125 (2019), 197-216.

⁷ Hasan vd. "el-İşârâtü't-tedâvüliyye fî Tevcihi'l-lüma", *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiyyeti'l-Esâsiyye*, 115 (2022), 891-905.

1. İBNÜ'L-HABBÂZ VE “TEVCÎHU'L-LÜMA” ADLI ESERİ

Bu başlık altında İbnü'l-Habbâz'ın hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve *Tevcîhu'l-lüma*'da dikkat çeken bazı özellikler konu edinilecektir.

1.1. İbnü'l-Habbâz'ın Hayatı ve İlmi Kişiliği

İbnü'l-Habbâz'ın tam adı, Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed b. Me'âli b. Mansûr b. Alî el-Erbilî el-Mevsilî en-Nahvî ed-Darîr Ebü'l-Abbâs'tır. Kendisi, babasının mesleği olan fırıncılıktan (ekmek satıcılığı) dolayı biyografi eserlerinde ve nahiv âlimleri arasında “İbnü'l-Habbâz” lakabıyla tanınmıştır.⁸ Ayrıca terâcim ve tabakât kitaplarında Ebü'l-Abbâs⁹ veya Ebû Abdillâh¹⁰ künyeleriyle de anılmaktadır. O, Erbil'de doğmuştur. Doğum yılı hakkında biyografi kaynaklarında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak çoğu tabakât kitabında onun hicri 639 yılı recep ayında, yaklaşık elli yaşında vefat ettiği belirtildiğinden, hicri 589 yılında doğmuş olması muhtemeldir.¹¹ Ailesi hakkında ise kaynaklarda çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır. İleriki yaşlarda Musul'a yerleşen ve ilmî hayatına burada devam eden müellif, Musul'da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹²

⁸ Kemâluddîn Ebü'l-Berekât el-Mübârek b. eş-Şa'âr el-Mevsilî (ö. 654/1256), *Kelâidü'l-cümân fî Ferâidi Şu'arâi hâzâ'z-zamân*, thk. Kâmil Süleymân (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/253; Kemâluddîn Ebü'l-Fadl Abdurrezzâk b. Ahmed İbnü'l-Fûtî eş-Şeybânî (ö. 723/1323), *Mecme'u'l-âdâb fî Mu'cemu'l-elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım (İran: Vizâretü's-Sakâfeti ve'l-İrşâdi'l-İslâmî, 1995), 1/247; Abdurrahmân b. Ebî Bekr, Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî Tabekâtü'l-lügaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Lübnan: Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.), 1/304; İsmail Paşa el-Bağdâdî (ö. 1339/1895), *Hediyyetü'l-'ârifîn Esmâü'l-müellifîn ve Âsârü'l-musannifîn*, Arapça çev. Müessesetü't-Tarihi'l-'Arabî (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, 1951), 1/95; İbnü'l-İmâd Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed Ebü'l-Fellâh el-'Akrî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Muhammed el-Arnaûd (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1986), 7/350; Hayruddîn b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî (ö. 1396/1976), *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/117; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1362), *Nüketü'l-himyân fî Nüketi'l-umyân*, thk. Mustafa Abdulkadir 'atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007) 72; Ahmed b. Alî b. Abdullâh Şehâbüddîn ed-Delcî el-Mısırî (ö. 838/1435), *el-Felâketü ve'l-meflûkûn* (Mısır: Matba'atü's-Şe'ib, 1905), 119; Ahmed b. Hüseyin b. Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma Şerhu Kitabi'l-lüma*, thk. Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb (Kahire: Dârus-Selam, 2002), 19-20.

⁹ Şehâbüddîn ed-Delcî, *el-Felâketü ve'l-meflûkûn*, 119; İbnü'l-Fûtî, *Mecme'u'l-âdâb*, 4/481.

¹⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/350; Safedî, *Nüketü'l-himyân*, 72.

¹¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/350.

¹² Safedî, *Nüketü'l-himyân*, 72; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/350; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/117. Süyûtî'nin *Buğyetü'l-vu'ât*'ında 1/304; İsmail Paşa'nın *Hidayetü'l-'ârifîn*'ninde, 1/95; İbnü'l-Habbâz'ın Hicri 637 yılında Recep ayında vefat ettiği ve Musul'un dışına defnedildiği bilgisi yer almaktadır.

İbnü'l-Habbâz, nahiv, sarf, şiir, fıkıh (miras hukuku), edebiyat ve matematik gibi farklı ilim dallarında bilgi sahibi olduğu aktarılmıştır. Meşhur âlimler onun ilmi kişiliği hakkında övgü dolu sözler sarfetmişlerdir. Örneğin, Süyûtî, (ö. 911/1505) onun hakkında şöyle demiştir: “*O, nahiv, dil, fıkıh, aruz, ferâiz konularında üstün ve çok bilge bir âlimdir.*”¹³ İbnü'l-İmâd da onun edebiyat alanında eserler telif ettiğini belirtmiştir.¹⁴ *Tevcihu'l-lüma* incelendiğinde müellifin eserinde Kur'an-ı Kerîm, şiir ve kırâatlere dair sunduğu bilgiler, onun konulara derinlemesine vâkıf olduğunu ve bu alanlarda geniş bir ilmi birikime sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, yazarın ele aldığı konulara ilişkin yetkinliğini ve kavrayış gücünü kanıtlar niteliktedir.

İbnü'l-Habbâz, nahiv ilmindeki birikimini büyük ölçüde hocası Mecdüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Irakî en-Nahvî ed-Darîr'den (ö. 613/1216) aldığı görülmektedir. Çünkü müellif, eserinde sıkça ondan bahsetmiş, sorularını ona yöneltmiş ve ismini açıkça belirtmiştir.¹⁵ Tabakât ve terâcim kaynaklarında, onun başka bir hocası olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

İbnü'l-Habbâz'ın öğrencileri hakkında sınırlı bilgi bulunmakla birlikte, kaynaklarda adı geçenlerden bazıları şunlardır:

- Muhammed b. Mekyâl b. Ahmed b. Râşid b. Mecdüddîn el-Mevsılî el-Ferdî en-Nahvî (ö. 680/1281). Mezkûr âlim İbnü'l-Habbâz'dan *et-Tevcih fi'l-'Arabiyye* adlı kitabı imla yoluyla öğrenmiştir.¹⁶

- İzzüddîn Ebû Muhammed Abdulvahhâb b. İbrâhîm b. Muhammed ez-Zencânî (ö. 660/1262).¹⁷

İbnü'l-Habbâz'ın nahiv konusundaki tartışmaları ve Basra ile Kûfe ekollerinin görüşlerine karşı takındığı tavır incelendiğinde onun Basra nahiv ekolüne olan güçlü eğilimi belirgin bir şekilde görülmektedir. Zira o, çoğu zaman Kûfe ekolünün görüşlerini reddetmiş, gerekçelerini açıklayarak bu görüşlerin geçersiz olduğunu savunmuştur. İbnü'l-Habbâz'ın bu eğilimi, kullandığı üslup ve terminolojiyle de desteklenmektedir. Örneğin o, Basralılardan bahsederken sıklıkla “*Biz de böyle*

¹³ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/304.

¹⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtüz-zeheb*, 7/350.

¹⁵ İbnü'l-Fûtî, *Mecme'u'l-âdâb*, 4/481; İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 615.

¹⁶ İbnü'l-Fûtî, *Mecme'u'l-âdâb*, 4/531-532; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/254.

¹⁷ İbnü'l-Fûtî, *Mecme'u'l-âdâb*, 1/246-247. Zikredilen âlimin *el-Hâdî fi'n-nahvi ve's-sarf, el-Kâfî, Mi'yâru'n-nazzar, et-Tezkiretü'l-mecdiyye* ve ülkemizde hala okutulan meşhur sarf ilmine dair *et-Tasrîfü'l-izzî*, gibi eserleri vardır. Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Fûtî, *Mecme'u'l-âdâb*, 1/246-247.

düşünüyoruz.”¹⁸ “*Ashabımızın mezhebinde de böyledir.*” veya “*Ashabımız şöyle cevap vermiştir.*”¹⁹ gibi ifadeleri kullanması, kendini bu ekole ait hissettiğini göstermektedir. Ayrıca eserinde kullandığı terimlerin ve kabul ettiği görüşlerin çoğunlukla Basra ekolüne ait olması da bu görüşü pekiştirmektedir. Örneğin:

- İbnü'l-Habbâz, Basra ekolüyle aynı çizgide durarak emir fiillerinin sükûn üzere mebnî olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu bağlamda, Kûfe ekolünün emir fiillerinin gizli bir emir lââmı ile meczûm olduğu yönündeki görüşlerini de gerekçeleriyle birlikte reddetmiştir.²⁰

- Basralılar gibi İbnü'l-Habbâz da ikinci mef'ûlün bihi nasbenden âmilin, doğrudan önceki fiil olduğu kanaatindedir. Bu, Kûfe ekolünün ikinci mef'ûlün bihin mahzûf bir fiil ile mansûb olduğu yönündeki görüşünden farklıdır.²¹

- Fiillerin türeyişi konusunda da İbnü'l-Habbâz, Basra ekolünde fiillerin mastarlardan türetildiği görüşünü benimsemiştir. Bu yaklaşım, fiillerin kökeni hakkındaki temel görüş ayrılıklarında da Basra ekolüne olan bağlılığını teyit etmektedir.²²

1.2. İbnü'l-Habbâz'ın Eserleri

İbnü'l-Habbâz, ardından çok sayıda ilmî eser bırakmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

- *el-İlmâ' fî Şerhi'l-lüma li Ibn Cinnî*: Biyografi kaynaklarında söz konusu esere dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma* adlı eserinde nûnu'l-vikâye konusunu açıklarken bu kitaba şöyle atıfta bulunmuştur: “*Bununla ilgili pek çok mesele bulunmaktadır ki, bu meseleleri “el-İlmâ' fî Şerhi'l-lüma” adlı kitapta detaylı bir şekilde ele aldım.*”²³

- *el-Gurratü'l-mahfiyye fî Şerhi'd-dürreti'l-elfiyye li İbni'l-Mu'tî*: Bu kitap, İbn Mu'tî'nin (ö. 628/1231) *ed-Durretü'l-elfiyye fî 'İlmi'l- 'Arabiyye* adlı gramer kitabının

¹⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 73, 178.

¹⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 217.

²⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 73.

²¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 78.

²² İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 100.

²³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 307.

şerhidir.²⁴

- *Şerhu Mizâni 'l- 'Arabiyye li 'l-Enbârî*.²⁵

- *en-Nazmu 'l-ferîd fî Nesri 't-takyîd*.²⁶

- *en-Nihâye fî 'n-nahv*: İbn Hişâm (ö. 761/1360), *Muğni 'l-lebîb* adlı eserinde bu kitaba atıfta bulunmuştur.²⁷

- *Şerhu 'l-mukaddimeti 'l-cezûliyye*: İbn Hişâm'ın *Muğni 'l-lebîb*'inde bu eserden bahsedilmektedir.²⁸

- *el-Ferîde fî Şerhi 'l-kasîde*: Bu eser, İbn Dehhân künyesiyle meşhur Ebû Osmân Saîd b. el-Mübârek'in (ö. 569/1174) *Kasîde*'sinin şerhidir.²⁹

- *et-Tevcih fî 'n-nahv*.³⁰

- *Menâkibü 'ş-şeyh İbn Kudâme* (ö. [?]): Eser, İbrâhîm b. Abdillâh el-Hanbelî hayatından kesitler sunmaktadır.³¹

- *Şerhu 'l-îzâh*: İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*'inde bu esere atıfta bulunmuştur.³²

²⁴ Zirikî, *el-A 'lâm*, 1/117; İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l- 'ârifîn*, 1/95; Mustafa b. Abdullâh el-Hacî Halîfe Kâtib Çelebi (ö. 1068/1657), *Keşfü 'z-zunûn 'an Esâmi 'l-kütübi ve 'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi 'l- 'Arabî, 1941), 1/155.

²⁵ İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l- 'ârifîn*, 1/95.

²⁶ İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l- 'ârifîn*, 1/95.

²⁷ İbnü 'l-Fûtî, *Mecme 'u 'l-âdâb*, 1/247; İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l- 'ârifîn*, 1/95; Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh b. Yûsuf Cemâluddîn İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb 'an Kütüb 'il-e 'ârib*, thk. Mâzin el-Mübârek - Muhammed Alî Hamdullâh (Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1985), 237, 635.

²⁸ İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l- 'ârifîn*, 1/95; İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 449.

²⁹ Şehâbuddîn el-Misrî, *el-Felâketü ve 'l-meflûkûn*, 119.

³⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 1/505; Süyûtî, *Buğyetü 'l-vu 'ât*, 1/254; İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l- 'ârifîn*, 1/95.

³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1842.

³² İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 302, 404.

- *Tevcihu'l-lüma*/توجيه اللمع: Tezimize de konu olan bu eser, İbnü'l-Habbâz'ın, İbn Cinnî'ye³³ ait *el-Lüma fi'n-nahv*³⁴ adlı nahiv kitabına yazdığı şerhtir. Kaynaklarda *Şerhu'l-lüma* ismiyle de kaydedilmiştir.³⁵ İbnü'l-Habbâz, bu şerhi anlaşılır, sade ve akıcı bir şekilde kaleme almış, nahvî hükümlerin illetlerine atıfta bulunmuş ve muhtasar nitelikte olan *el-Lüma*'ı daha anlaşılır bir dille yeniden ilim dünyasına kazandırmıştır.

Müellif, ilim dünyasına kazandırdığı bu çalışmayı kaleme alma gerekçesini de detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Kendisinin ifadesine göre, İbn Cinnî'nin nahiv ilmindeki *el-Lüma* adlı kitabını ezberleyen bir grup öğrenci, eserin kısa ve öz oluşundan dolayı başlangıçta motive olmuşlardır. Ancak metnin derinliğini ve muhtevasını idrak etmekte yaşadıkları güçlükler nedeniyle zamanla cesaretlerini yitirmişlerdir. Bu durumun temel sebebi, *el-Lüma* üzerine yazılmış şerh ve haşiye gibi

³³ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, yaklaşık 320-330/932-942 yılları arasında Musul'da doğmuştur. Nahiv ilminde önde gelen âlimlerinden biridir. İbn Cinnî, Abbasi halifeliğinin altın çağında Bağdat'ta yaşamış ve nahiv alanına önemli katkılar sunmuştur. Ebû Alî el-Farîsî (ö. 377/987) gibi hocaların etkisi altında kalmış, görüşlerinden genellikle Basra ekolünü takip etmiştir. İbn Cinnî'nin, *el-Hasâis*, *Sırru Sınâ'ati'l-i'râb*, *el-Munsif fi Şerhi Kitâbit-tasrîf* ve *el-Lüma 'fi'n-nahv* adlı nahiv ve sarf alanındaki dört önemli eseriyle beraber farklı alanlarda yazdığı eserleri de mevcuttur. Kesin olmamakla beraber kaynaklarda onun 392/1002 tarihlerinde Bağdat'ta vefat ettiği kaydedilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî (ö. 577/1181), *Nüzhetü'l-elibbâ fi Tabakâti'l-udebâ*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Fikrî'l-'Arabî, 1998), 288; Fâzıl Sâlih es-Sâmerrâî (ö. 1421/2001), *İbn Cinnî en-nahvî* (Bağdat: Daru'n-Nezîr, 1969), 21; Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1998), 138.

³⁴ *el-Lüma 'fi'n-nahv*/اللمع في النحو, muhtasar bir eser niteliğindedir. *Lüma*'a birçok şerh yapıldığı aktarılmıştır. Bunlar arasında es-Semânî'nî (ö. 442/1051), İbn Berhân el-'Ukberî (ö. 456/1063), Ebû Nasr Kâsım el-Vâsitî (ö. 469/1076), Ebî Nasr Hasen el-Fârûkî (ö. 482/1089), Ahmed b. Abdullâh el-Mühâbâzî (ö. 500/1106), Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1108) gibi âlimlerin *Şerhu'l-lüma*'ları ile Ebü'l-Berekât Ömer el-Kûfî'nin (ö. 539/1144) *el-Beyân fi Şerhi'l-lüma*'ı, Ebû Hasen el-Bâkûlî el-İsfehânî'nin (ö. 543/1148) *Şerhu'l-lüma fi'n-nahv*'ı, İbnü'd-Dehhân'ın (ö. 569/1173) *el-Gurre fi Şerhi'l-lüma*'ı, Ebü'l-Bekâ Abdullâh el-'Ukberî'nin (ö. 616/1619) *Şerhul-lüma*'ı, İbn-i Hişâm'ın (ö. 761/1359) *Şerhu Şevâhidi'l-lüma*'ı (er-Ravdatü'l-edebiyye) ve İbnü'l-Habbâz'ın *el-İlma' fi Şerhi'l-lüma* ile *Tevcihu'l-lüma*'ı gibi matbu eseler sayılabilir. Ayrıca İbnü'l-Mâlik'in (ö. 672/1274) de *el-Lüma* üzerine bir şerh yazdığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. es-Sâmerrâî, *İbn Cinnî en-nahvî*, 22; Diyâb, *Tevcihu'l-lüma*, 14-16. Günümüzde *el-Lüma* ve İbn Cinnî'nin nahiv ilmindeki yeri akademik çevrelerce ilgi görmeye devam etmektedir. Eserin farklı nüshaları üzerinden tahkik çalışmaları yapılmış, dilbilimsel ve pedagojik önemi üzerine makaleler ve tezler kaleme alınmıştır. Bedreddin Kahveci tarafından kaleme alınan tahkikli neşri ve *Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'nin el-Lüma' Adlı Eserinin İncelenmesi* adlı yüksek lisans tezi ve *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri* adlı doktora tezi akademik çalışmalara dair örnek verilebilir. Bu çalışmalar hakkında bk. Yavuz, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, 81; Ali Büyükkaya, *Merfûât Bağlamında İbn Cinnî'nin Nahiv Anlayışı*, 29-49; Aydın Temizer, *Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'nin el-Lüma' Adlı Eserinin İncelenmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili Ve Belâgatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

³⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/117; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-'ârifîn*, 1/95.

açıklayıcı eserlerin niteliğidir. Zira bu eserlerin bir kısmı, aşırı derecede hacimli ve ayrıntılı olması nedeniyle okuyucuyu yormakta, diğer bir kısmı ise konuyu yeterince aydınlatmaktan uzak, yetersiz ve eksik kalmaktadır. Orta hacimli ve kapsamlı eserlerin ise oldukça az olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, İbnü'l-Habbâz, öğrencilerin talebi doğrultusunda, söz konusu boşluğu dolduracak ve *el-Lüma*'ın anlaşılmasını kolaylaştıracak nitelikte bir çalışma yapmıştır. Bu eser hem kapsamlı hem de erişilebilir bir açıklama sunarak, öğrencilerin ilmi gelişimine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

İbnü'l-Habbâz'ın *Tevcihu'l-lüma* adlı eseri, *el-Lüma* kitabının tüm bölümlerini kapsayıcı bir şekilde şerh etmektedir. Şöyle ki mukaddimeyle başlayan eserde, klasik nahiv eserlerindeki gibi bir sıralama takip edilmiştir. Müellif, kelam ve kısımları ile başlamış, i'râb ve binayı işlemiş ardından vakıf konusuna girmiştir. Akabinde tesniye ve cemi hallerine değinen İbnü'l-Habbâz, sonrasında merfû'âtı ele alarak fiil kısımlarını da burada zikretmiştir. O, mansûbât ve mecrûrât kısımları ile devam etmiş, ardından tevâbi'leri ele almıştır. Müellif, daha sonra sırasıyla nekre ve marife, terhîm, nüdbe, fiillerin i'râbı ve binâsı, taaccüb, gayr-ı mutasarrıf fiiller, kem bahsi, gayr-ı munsarif, sayılar, cemi çeşitleri, kasem, ism-i mevsûl, mastar çeşitleri, ism-i mensûb, tasgîr, tahkîr, hemze-i vasl ve kat', istifhâm, hikâye babı ve hitâb konularını ele almış ve eserini imâle bahsiyle hitama erdirmiştir. Bu sayede müellif, *el-Lüma*'ın bölümlerinin sırasına titizlikle riayet etmiş, herhangi bir takdim tehir yapmamıştır. İbn Cinnî'nin başladığı noktadan, kitabını sonlandırdığı yere kadar eserini tamamlamıştır. Bu durum, İbnü'l-Habbâz'ın *el-Lüma*'a olan bağlılığını ve sistematik çalışma metodunu açıkça ortaya koymaktadır.

Tek ciltten oluşan *Tevcihu'l-lüma* kitabı, Diyâb tarafından Ezher Üniversitesi Kütüphanesinde (2348) ve (28767) numaralı raflarda bulunan nüsha üzerinden tahkik edilerek hazırlanmıştır. Söz konusu çalışma, ilk olarak 2002 yılında Kahire'de bulunan Dârü's-Selâm yayın evinde basılmış, ardından 2007 yılında aynı yayın evi tarafından ikinci baskısı yapılmıştır. Eserin ana metni, İbnü'l-Habbâz'ın mukaddimesi dahil olmak üzere 555 sayfadan oluşmaktadır. Diyâb'ın Doktora teziyle beraber bu çalışma, 617 sayfaya ulaşmıştır. Çalışma, kaynakça ve fihrist bölümlerinin eklenmesiyle birlikte 662 sayfalık kapsamlı bir eser haline gelmiştir.³⁶

³⁶ Tahkik için bk. Diyâb, *Tevcihu'l-lüma*, 6.

1.3. Tevcîhu'l-Lüma'da Dikkat Çeken Bazı Özellikler

İbnü'l-Habbâz, eserinde konu tertibinde büyük ölçüde İbn Cinnî'nin yöntemini esas almıştır. Şerh faaliyetinde metni anlaşılır, akıcı ve açık bir şekilde sunmayı hedeflemiş, ele aldığı meseleleri sistematik bir bütünlük ve belirgin taksimatlar çerçevesinde işlemiştir. Eserini, *Lüma* metnin tamamını kapsayacak biçimde değil, ilmî açıdan gerekli gördüğü bölümlerle sınırlandırmış, tespit ettiği hatalı ifadelerin doğru biçimlerini kaydetmiştir. Ayrıca anlamı güç kavram ve cümleleri açıklamış, yanlış anlamaların önüne geçmek amacıyla yer yer i'râb tahlillerine başvurmuştur. Nahiv kaidelerinin daha iyi anlaşılması için özellikle Kur'ân âyetlerinden ve Arap şiirinden zengin örnekler aktarmış, İbn Cinnî'nin kullandığı delillerin büyük bir kısmını benimseyerek bunları ayrıntılı biçimde incelemiştir. Nadiren de olsa İbn Cinnî'ye muhalefet ederek eleştirel değerlendirmelerde bulunmuştur. Müellif, *Tevcîhu'l-lüma*'da nahiv dışında farklı ilim dallarına dair meselelere de temas etmiş, soru-cevap yöntemini kullanmış ve çeşitli âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Aşağıda İbnü'l-Habbâz'ın, *Tevcîhu'l-lüma*'da şerh yöntemine dair benimsediği bazı uygulamalar çeşitli başlıklar altında incelenecektir.

1.3.1. Kelime, Cümle ve Gramer Tahlilleri

İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin eserinde ele aldığı nahiv konularını genişleterek incelemiştir. Nahvî terimlerin hem sözlük hem de ıstılâhî anlamlarını açıklayarak cümle içinde kullanımlarını kaydetmiştir. Ayrıca metinlerde ve şiirlerde geçen garip veya anlaşılması zor kelimelerin anlamlarını vererek detaylı açıklamalar sunmuştur. Bunların yanı sıra kelime ve cümlelerin sarf ve nahiv açısından tahlilini yapmış ve bunları örneklerle zenginleştirmiştir.

1.3.1.1. Kelimelerin Sözlük ve Terim Anlamları

İbnü'l-Habbâz, konuları işlerken bazı kelimelerin tanımını yaparak okuyucunun daha doğru anlamasını amaçlamıştır. Örneğin o, istisnâ kelimesini şöyle tarif etmiştir:

بَابُ الْإِسْتِثْنَاءِ: وَهُوَ الْإِسْتِفْعَالُ مِنْ ثَنَيْتِ أَثْنِي إِذَا عَطَفْتَ، وَذَلِكَ لِأَنَّكَ إِذَا ذَكَرْتَ الْمُسْتَثْنَى فَقَدْ عَطَفْتَهُ عَنِ الْحُكْمِ الَّذِي لِيُغَيِّرَهُ وَتَشْنِيَتَهُ عَنْهُ.

“İstisnâ kelimesi, تَنَيْتُ أَتْنِي yani “çevirdim, döndürdüm” fiilinden türeyen istif’âl kalıbıdır. Çünkü istisnâ edilen bir şeyden bahsedildiğinde, o şey, diğerlerinin tabi olduğu hükümden ayrılmış ve döndürülmüş olur.”³⁷ Müellif, bu tanımında istisnâ kelimesinin hangi fiilin türevi ve babından olduğunu ifade etmiş, söz konusu kelimeyi cümle içerisinde kullanarak anlamına dikkat çekmiştir.

Kelimelerin sözlük anlamına dair bir diğer örnek de النَدْبَة kelimesidir. Müellif, mezkûr kelime hakkında, نَدَبْتُ الْمَيِّتَ أَنْدَبَهُ نَدْبًا وَنُدْبَةً إِذَا بَكَيْتَ عَلَيْهِ وَعَدَدْتَ النَّدْبَةَ مصدر قولك: نَدَبْتُ الْمَيِّتَ أَنْدَبَهُ نَدْبًا وَنُدْبَةً إِذَا بَكَيْتَ عَلَيْهِ وَعَدَدْتَ النَّدْبَةَ (ölen kişi için ağlamak ve onun iyi özelliklerini, güzelliklerini sayıp dökmek) cümlesindeki نَدَبَ fiilinin mastarıdır.”³⁸ şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Böylece, النَدْبَة kelimesinin türetildiği fiili belirterek cümle içerisinde kullanmış ve mezkûr kelimenin hangi anlama geldiğini ifade etmiştir.

İbnü’l-Habbâz, aynı şekilde te’kîd kelimesi hakkında şunları kaydetmiştir: يُقَالُ: تَوَكَّيْتُ وَتَأَكَّيْتُ، وَالْأَوَّلَى لُغَةُ الْقُرْآنِ وَفِيهِ: (توكيدها)، وَلَهُ مَعْنَيَانِ: لُغَوِيٌّ وَصِنَاعِيٌّ، فَمَعْنَاهُ فِي اللُّغَةِ: إِحْكَامُ الشَّيْءِ، وَفِي الصَّنَاعَةِ: أَوْكَدْتُ الْحَبْلَ وَالسَّرَجَ وَأَكْدَتُهُ، أَي: أَحْكَمْتُهُ. وَمَعْنَاهُ الصَّنَاعِيٌّ: تَمَكِّنُ الْمَعْنَى فِي النَّفْسِ بِذِكْرِ لَفْظِهِ ثَانِيًا أَوْ مِثْلِهِ دَلَالَةً عَلَيْهِ.

Mezkûr kelime, “te’kîd” ve “tevkîd” şeklinde de okunur. Birinci okuyuş توكيدها âyetinde³⁹ de olduğu gibi Kur’ânî bir terimdir. Te’kîd kelimesinin sözlük ve terim olmak üzere iki anlamı vardır. Bu kelime sözlükte, bir şeyi sağlamlaştırmak anlamındadır. İstılahta, ipi ve semeri sıkıca bağlamak, sağlamlaştırmak anlamlarında kullanılır. Bir nahiv terimi olarak, lafzın aynıyla veya ona benzer bir kelimeyle bir ifadenin veya cümlelerin anlamını güçlendirmek, vurgulamak anlamına gelmektedir.⁴⁰

Müellif, bu açıklamasında te’kîd kelimesini lügavî ve sınaî olarak ikiye ayırmış ve kavramla ilgili örnek cümleler vererek gerekli açıklamaları sunmuştur.

İbnü’l-Habbâz, aynı zamanda İbn Cinnî’nin eserinde zikrettiği şiiirlerde geçen bazı kelimelerin manasına yönelik açıklamalarda da bulunmuştur. Örneğin İbn Cinnî, iki mef’ûl alabilen ظَنُّ ve benzerlerinin mübtedâ ve haber arasında zikredilmesi

³⁷ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 213.

³⁸ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 344.

³⁹ Nahl 14/91.

⁴⁰ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 266-267. Diğer örnekler için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 67, 99, 250, 283.

durumunda amel etme veya amel etmeme hususunda serbest olduklarını belirtmiş ve amel etmediğine dair şu şiiri zikretmiştir:

أَبَا الْأَرَاكِيزِ يَا ابْنَ اللَّؤْمِ تُوعِدُنِي وَفِي الْأَرَاكِيزِ خِلْتُ اللَّؤْمَ وَالْخَوْرَ

“Ey Erâcîzin (hiciv türü şiirler) babası, alçaklığın oğlu, bana tehditler savuruyorsun.

Oysa o recez şiirlerinde alçaklık ve zayıflık dolu.”⁴¹ [Basît]

İbnü'l-Habbâz ise şiirde geçen اللَّؤْمُ kelimesini إِذَا كَانَ خَسِيسَ النَّفْسِ، رَجُلٌ لَيْمٌ، إذا كان خسيس النفس، رجلٌ ليم şeklinde cümle içinde kullanarak anlamını vermeye çalışmıştır. Ona göre bu kelime, kişinin hem ruhundaki bayağılığı hem de soyundaki değersizliği ifade etmektedir. Ayrıca beyitte geçen الخور kelimesinin de zayıflık anlamı taşıdığını belirtmektedir.⁴²

Başka bir örnekte müellif, müstesnânın hem bedel hem de müstesnâ olarak kullanılabildiği durumlara işaret etmiş; Benî Temîm'in bu tür kullanımları bedel kabul ettiklerini, Hicazlıların ise müstesnâ şeklinde değerlendirdiklerini belirtmiştir. Ayrıca Hicaz ehlinin bu görüşünü desteklemek üzere şu beyitleri delil olarak aktarmıştır:

وَقَفْتُ فِيهَا أَصِيلًا لَا أَصَائِلَهَا عَيْتَ جَوَابًا وَمَا بِالرَّيْعِ مِنْ أَحَدٍ
إِلَّا أَوَارِي لِأَيَّامًا أُبَيِّنُهَا وَالنُّوَى كَالْحَوْضِ بِالْمَظْلُومَةِ الْجَدِ

“Orada, akşam üstü durdum ve ona sorular sordum.

O, cevap vermekten acizdi. Ve o yerde hiç kimse yoktu.

Sadece izlerini seçebildiğim eski ocak taşları kalmıştı

Ve su kanalı, hırpalanmış ve mazlum birinin yanındaki su teknesi gibiydi.”⁴³ [Basît]

Müellife göre, şiirde geçen أَصِيلًا kelimesi, أَصِيل müfredinin cemi halidir. أَصِيل kelimesi ise akşam vaktini ifade etmektedir. Şiirde geçen النُّوَى ise kazılmış çukur anlamındadır. Bu çukur yağmurun eve girmesini engellemek için kazılır.⁴⁴

⁴¹ Şiir, Aynü'l-Münkarî'ye (Hüseyn b. İbrâhîm) aittir. Şiir için bk. Ebû Alî Hasen b. Abdullâh el-Kaysî (ö. [?]), *İzâhu Şevâhidi'l-izâh*, thk. Muhammed b. Hamûd (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1987), 1/159.

⁴² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 182. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 321, 401.

⁴³ Şiir Nâbiga ez-Zübyânîye aittir. Şiir hakkında bk. Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve Lübbü Lübbi Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1967), 4/125.

⁴⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 218.

1.3.1.2. Garip Kelimelerin Açıklanması

İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin eserinde yer alan örnek ve şiirlerdeki garip lafızları ele almış; bunların anlamlarını açıklamış, tekil ve çoğul şekillerini kaydetmiş, kullanım bağlamlarına işaret etmiştir.

İbn Cinnî *Lüma* metninde gayrı munsarif bahsinde gayr-ı munsarif illetlerinden العجمة/‘ucmeyi (Arapçaya yabancı kökenli isimler) ele almış ve bu bağlamda bazı yabancı kelimelerden örnekler vermiştir. O, yabancı isimleri elif-lâmı kabul edenler ve etmeyenler şeklinde iki gruba ayırmış, her birini örneklerle açıklamıştır. Örneğin, نيروز, إطرifel, إهلilic, وإبريسم kelimelerini elif-lâmı kabul edenler arasında zikretmiş; bunların Arapça kelimeler gibi hem munsarif hem de gayrı munsarif olabileceğini ifade etmiştir. İbnü'l-Habbâz ise aynı görüşü paylaşmakla birlikte, bu örneklerin kökenini de araştırmıştır. Nitekim إبريسم kelimesinin aslının Farsça, kök formunun ise أوريشم şeklinde olduğunu kaydetmiştir. Yine إطرifel kelimesinin bilinen bir ilaç türünü ifade ettiğini belirtmiştir.⁴⁵

Müellif, المَوَازِجَة sözcüğüne de vurgu yapmış ve ne anlama geldiğini açıklamıştır. Ona göre söz konusu kelime موزج kelimesinin çoğuludur ve deri ayakkabı/mest anlamındadır. Ayrıca bu kelimenin Farsça aslının موزة şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁴⁶

Bu konuda verilebilecek bir diğer örnek ise هزارمود kelimesidir. İbnü'l-Habbâz, söz konusu kelimenin yabancı kökenli olduğunu ve bin adam anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁷

1.3.1.3. Cümlelerin Anlamsal Tahlili

İbnü'l-Habbâz, *Lüma* metnindeki cümleleri açıklarken İbn Cinnî'nin kastını ortaya koymuş, metni yorumlamış ve en uygun ifadenin hangi şekilde olması gerektiğini tespit etmiştir. Örneğin o, İbn Cinnî'nin munsarif isme dair yaptığı

⁴⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 428.

⁴⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 425.

⁴⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 429.

tanımında aslında tanıma dâhil edilmemesi gereken bir ifadenin bulunduğunu belirtmiş, ayrıca tanımda yer alan bazı ifadelerle neyin kastedildiğini açıklığa kavuşturmuştur. Şöyle ki; müellif، وَتَدْخُلُهُ الْحَرَكَاتُ، فَالْمُنْصَرَفُ: مَا لَمْ يُشَابِهِ الْفِعْلَ مِنْ وَجْهَيْنِ، وَتَدْخُلُهُ الْفَتْحَةُ، وَالْكَسْرَةُ، وَالتَّنْوِينُ وَتَدْخُلُهُ الشَّلَاثُ: الضَّمَّةُ، والفتحة، والكسرة، والتنوينُ şeklinde İbn Cinnî'nin tanıma eklediği ما لم يشابه الفعل من وجهين ifadesini tanımın bütünlüğü açısından gereksiz bulmuş, akabinde ما لم يشابه الفعل من وجهين ifadesiyle de munsarîfîn, gayr-ı munsarîf için gerekli olan dokuz sebepten ikisiyle fiile benzememesinin kastedildiğini belirtmiştir.⁴⁸

Yukarıdaki hususa dair bir diğer örnek de sıfat konusudur. Nitekim müellif, İbn Cinnî'nin sıfat hakkında kullandığı الْفِعْلُ إِلَى مَعْنَى رَاجِعًا أَوْ رَاجِعًا إِلَى مَعْنَى الْفِعْلِ ifadesinde geçen معنى tabiriyle sıfat olabilen müştak ve te'vîli müştak kelimelerin kastedildiğini belirtmiştir. Bu bağlamda müştak kelimeye رَاكِب ve قَائِم; te'vîl-i müştaka مِثْلُكَ ve غَيْرُكَ örneklerini zikretmiş ve söz konusu kelimelerin sırasıyla مِمَّاثِلُ ve مِثْلُكَ anlamında te'vîl edildiğini kaydetmiştir.⁴⁹

Müellif, *Lüma* metninde yer alan كَلَامُ كُلِّ ثَلَاثَةٍ أَضْرَبَ cümlesini dilbilgisel açıdan analiz ederek cümlenin daha doğru anlaşılabilmesi için يَصِحُّ بِتَقْدِيرِ مُضَافٍ şeklinde bir muzâfın takdir edilebileceğini ifade etmiştir. Konuya uygun olarak da أَيُّ مَادَّةِ الْكَلَامِ şeklinde uygun bir muzâf takdir etmiştir.⁵⁰

1.3.1.4. Gramer Tahlilleri

İbnü'l-Habbâz, eserini kaleme alırken *Lüma* metninde geçen bazı cümleleri nahiv açısından tahlil etmiştir. Müellif, bunu yapmakla metindeki cümlelerin daha doğru anlaşılmasını amaçlamıştır. O, metindeki cümle tahlillerinin yanı sıra, İbn Cinnî'nin şâhid olarak sunduğu âyet ve şiirleri de nahiv açısından tahlile tabi tutmuştur. Bu konuda aşağıda birkaç örnek verilecektir:

⁴⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 75.

⁴⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 260. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 76, 135, 153, 258, 560.

⁵⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 62.

İbnü'l-Habbâz, metinde yer alan *فِي الْإِعْرَابِ وَالْبِنَاءِ عَلَى ضَرْبَيْنِ* cümlesini incelemiş ve *الكلام* sözcüğünün mübtedâ, *على ضربين* ibaresinin ise haber konumunda bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca *فِي الْإِعْرَابِ* câr ve mecrûrunun *على* harfinde bulunan manây-ı fiile mutaallak olduğunu kaydetmiştir.⁵¹

Başka bir örnekte ise İbnü'l-Habbâz, metinde yer alan *وَمَا عَدَاهُمَا مِنْ سَائِرِ الْكَلَامِ* cümlesinde geçen *فَمَبْنِيٍّ غَيْرِ مُعَرَّبٍ* ifadesinin *فمبني*'nin te'kîdi olduğunu, çünkü *فمبني* sözü ile cümlenin tamamlanıp anlaşıldığını ifade etmiştir.⁵²

Müellif, ana metinde zikredilen bazı şiirlerin gramer yapılarına dikkat çekerek cümlenin öğelerine de vurgu yapmıştır. Örneğin, İbn Cinnî, *ظَنَ* ve benzerleri gibi âmillerin, isim ve haberlerinin arasında kullanılmaları durumunda amel edip etmeme noktasında muhayyer olduklarını belirtmiş ve görüşünü desteklemek amacıyla

أَبَا الْأَرَاكِيزِ يَا ابْنَ اللَّؤْمِ تُوعِدُنِي وَفِي الْأَرَاكِيزِ خَلْتُ اللَّؤْمَ وَالْخَوْرَ

“*Ey Erâcîzin (hiciv türü şiirler) babası, alçaklığın oğlu, bana tehditler savuruyorsun.*

Oysa o recez şiirlerinde alçaklık ve zayıflık dolu.”⁵³ [Basît]

şeklindeki beyti istişhâd faaliyetine konu etmiştir. Bu beyitte yer alan *اللؤم* kelimesinin mübtadâ, *وفي الأراجيز* câr ve mecrûrunun ise haber olduğunu açıklamıştır. Yukarıda zikredilen mezkûr fiillerden olması nedeniyle *خَلْتُ* kelimesi mübtedâ ile haber arasında yer aldığından başka bir ifadeyle fiil, ismi ile haberi arasında bulunması nedeniyle amel etmemiştir.⁵⁴

1.3.2. اِعلم/İ‘lem Kullanımı

İbnü'l-Habbâz, ele aldığı nahiv konularını açıklarken, metnin akışını kesintiye uğratmadan konuya ilişkin muhtelif bilgiler sunmaya özen göstermiştir. Bunu yaparken tıpkı İbn Cinnî gibi *اعلم* (bilmelisin ki) ifadesini kullanmıştır. Bu ifade

⁵¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 64.

⁵² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 65. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 68, 78.

⁵³ Şiir, Aynü'l-Münkarî'ye (Hüseyn b. İbrâhîm) aittir. Şiir hakkında bk. Ebû Alî el-Kaysî, *İzâhu Şevâhidi'l-izâh*, 1/159.

⁵⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 182.

biçiminde müellif, ana konuyu destekleyen, tamamlayan ve açıklığa kavuşturan önemli notları okuyucuyla paylaşmayı amaçlamıştır. Aşağıda bu yöneme dair birkaç örnek sunulacaktır:

وَاعْلَمْ أَنَّ فَائِدَةَ حُرُوفِ الْجَرِّ تَعْدِيَّةٌ مَعَانِي الْأَفْعَالِ الْقَاصِرَةِ إِلَى الْأَسْمَاءِ عَلَى حَسَبِ مَعَانِيهَا الدَّالَّةِ عَلَيْهَا، نَحْوُ قَوْلِكَ: سِرْتُ مِنَ الْبَصْرَةِ، وَخَرَجْتُ إِلَى بَغْدَادِ.

“Bilmelisin ki harfi cerlerin amacı; “Basra’dan yola çıktım.” ve “Bağdat’a gittim.” örneklerinde olduğu gibi delalet ettikleri manalara uygun bir biçimde lazım/geçişsiz fiillerin anlamlarını isimlere aktarmaktır.”⁵⁵

İbnü’l-Habbâz, harfi cerleri konu edinirken aslında Arapça dilbilgisinde edatların temel işlevini açıklamaktadır. Zira müellif, lâzimî fiil olan mezkûr fiillerin مِنْ ve إِلَى edatları sayesinde müteaddilik kazandığını belirtmiştir.

Müellif, bazı konu başlarında olduğu gibi إِنَّ konusuna giriş yapmadan önce şu ifadeyi kullanmıştır:

إِعْلَمْ أَنَّ الْحُرُوفَ الْعَامِلَةَ أَرْبَعَةٌ أَقْسَامٌ: جَارٌّ كَحُرُوفِ الْجَرِّ، وَجَازِمٌ كَحُرُوفِ الْجَزْمِ، وَنَاصِبٌ كَحُرُوفِ النَّدَاءِ، وَنَاصِبٌ رَافِعٌ وَهِيَ ثَمَانِيَةٌ أَحْرَفٌ هَذِهِ السَّتَّةُ، (وَمَا) الْمُشَبَّهَةُ بِلَيْسَ وَ(لَا) الْمُشَبَّهَةُ بِإِنَّ.

Bilmelisin ki; amel eden harfler dört kısımdır: Birincisi, cer ameli yapan harfi cerlerdir. İkincisi cezmeden edatlardır. Üçüncüsü, nasb ameli yapan nidâ harfidir. Dördüncüsü ise hem nasb eden hem ref eden sekiz tane âmildir; altı tanesi إِنَّ ve benzerleridir. Ayrıca لَيْسَ’ye benzeyen مَا ile إِنَّ ye benzeyen لَا harfi de bu grupta yer almaktadır.⁵⁶

Taaccüb ve ism-i tafdîlin bazı ortak benzerliklerinden dolayı birbirleriyle ilişkili olduğu yönündeki müellifin açıklamalarından önce de اعلم ifadesinin kullanıldığı görülmektedir:

وَاعْلَمْ أَنَّ مَا أَفْعَلَهُ وَأَفْعِلَ بِهِ وَهُوَ أَفْعَلُ مِنْكَ أَخَوَاتٌ، لِأَنَّ الْمُرَادَ بِهِنَّ كُلِّهِنَّ التَّفْضِيلُ، فَكُلُّ مَا امْتَنَعَ فِيهِ (مَا أَفْعَلَهُ) امْتَنَعَ فِيهِ (أَفْعِلَ بِهِ) وَ(هُوَ أَفْعَلُ مِنْكَ)، فَكَمَا لَا تَقُولُ مَا أَسْوَدَهُ وَمَا أَعْوَرَهُ لَا تَقُولُ أَسْوَدَ بِهِ وَلَا أَعْوَرَ بِهِ وَلَا هُوَ أَسْوَدُ مِنْكَ وَأَعْوَرُ مِنْكَ.

Bilmelisin ki مَا أَفْعَلَهُ ve مَا أَفْعِلَ بِهِ taaccüb fiilleri ile ism-i tafdîlin her biri, birbirlerinin benzeridirler. Çünkü hepsinin arkasındaki amaç tercih (tafdîl) etmektir. مَا أَفْعَلَهُ taaccüb fiilinin yapılamadığı yerlerde مَا أَفْعِلَ بِهِ ve أَفْعِلَ مِنْكَ kalıpları da yapılamaz.

⁵⁵ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 174.

⁵⁶ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 147.

Örneğin وَأَعْوَرُ مِنْكَ de هو أَسْوَدُ مِنْكَ ile أَسْوَدُ به denilemediği gibi ما أَسْوَدَ وما أَعْوَرَهُ de denilemez.⁵⁷

Müellif, burada aslında ilgili konunun öncesinde de değindiği gibi belirli fiil türlerinin, özellikle renkler veya kusurlar gibi sıfatların, Arapçada taaccüb veya tafdil kalıplarına uymadığını açıklamaya çalışmış ve bunların genellikle başka dilbilgisel yapılarla -çoğu zaman bir mastar ve yardımcı fiil kullanılarak- ism-i tafdillerinin yapılabileceğini belirtmiştir.⁵⁸

1.3.3. Soru-Cevap (Fenkale) Yöntemi

İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma* adlı eserindeki meseleleri açıklarken soru-cevap tekniğini kullanarak okuyucunun aklına gelebilecek soruları önceden tahmin edip cevaplamıştır. Bu metodu uygularken olası bir soruyu *إِنْ قُلْتُ* “Eğer dersen ki” veya *فَإِنْ قِيلَ* “Şayet denilirse” şeklinde kendisi ortaya koymuş ve akabinde, *قُلْتُ* “Ben de derim ki” ifadesiyle cevap vererek konuyu aydınlatmıştır. Bu üslûbu eserin birçok yerinde görülmektedir. Bu konuda bazı örnekler aşağıda verilecektir:

فَإِنْ قُلْتُ: لِمَ لَمْ يَكُنِ الْمُبْتَدَأُ إِلَّا اسْمًا؟ قُلْتُ: لِأَنَّهُ مُخْبَرٌ عَنْهُ، وَلَا يُخْبَرُ إِلَّا عَنِ الْإِسْمِ.

“Şayet dersen ki: Mübtedâ neden sadece isimlerden yapılır? Ben de derim ki: Çünkü mübtedâ, kendisinden haber verilen unsurdur ve haber sadece isimler hakkında verilebilir.”⁵⁹

İbnü'l-Habbâz'ın açıklamalarından anlaşıldığı üzere Arapçada mübtedâ, cümlelerin temel ögesidir ve isim, cümlede hakkında bilgi verdiğiniz varlık, kavram veya kişidir. Fiiller ise eylemleri ve durumları tanımlar. Harfler ise kelimeleri veya ifadeleri birbirine bağlar, ancak bunlar bir isimde olduğu gibi cümlede mübtedâ konumunda bulunamazlar.

Bu hususta müellifin konu tertibine yönelik ifadeleri de örnek olarak verilebilir:

فَإِنْ قُلْتُ: فَلِمَ قُدِّمَ الْمَنْصُوبُ عَلَى الْمَرْفُوعِ؟ قُلْتُ: لِوَجْهَيْنِ: أَحَدُهُمَا: أَنَّ الْخَبَرَ قَدْ يَكُونُ مُضْمَرًا، فَلَوْ قُدِّمَ لَاتَّصَلَ بِهِ (إِنَّ) وَتَغَيَّرَتْ صَيغَتُهَا. تَقُولُ: إِنَّ الْكِرَامَ أَنْتُمْ، فَلَوْ قُدِّمَ الْمَرْفُوعُ لَقُلْتُ: إِنَّ أَنْتُمْ الْكِرَامُ.

⁵⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 387.

⁵⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 387. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 152, 298, 503, 590.

⁵⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 104.

وَالثَّانِي: أَنَّ (إِنَّ) حَرْفٌ، وَهِيَ أَوْعَفُ مِنَ الْفِعْلِ، فَأَعْطِيَتْ أَوْعَفُ أَحْوَالِهِ وَهُوَ لُزُومُ تَقْدِيمِ الْمَنْصُوبِ، لِأَنَّ الْأَصْلَ فِي الْفِعْلِ تَقْدِيمُ الْمَرْفُوعِ.

Peki eğer dersen: إِنَّ'nin isim ve haberinde neden mansûb, merfû'a takaddüm etmiştir? Derim ki: iki nedenden dolayıdır. Birincisi, haber bazen zamir olabilmektedir. إِنَّ الْكِرَامَ cümlesinde eğer merfû'a takaddüm edilseydi إِنَّ أَنْتُمْ الْكِرَامَ şeklinde olurdu ki bu hem cümlelerin yapısının hem de anlamının değişmesine neden olurdu. İkincisi ise إِنَّ bir harftir ve amel bakımından fiilden daha zayıftır. Bu nedenle fiilin zayıf hallerinden biri olan mansûbun öne geçme gerekliliği ona verilmiştir. Çünkü fiilde aslanan merfû'un önde olmasıdır.⁶⁰

Müellif, her iki noktada da merfû'a olan haberin mansûb olan isimden sonra gelmesinin yaygın dilbilgisel durumunu açıklamıştır. İlk noktada dilin yapısını bozacağı için mansûb olanın öne alınması tercih edilmiştir. İkinci noktada إِنَّ'nin fiile göre daha zayıf bir yapıya sahip olması nedeniyle mansûb olan ismin öne alınmasının uygun görüldüğü anlatılmaktadır.

İbnü'l-Habbâz'ın hocasına şifahen sorduğu soruları da eserinde paylaşması dikkat çekicidir. Örneğin,

وَسَأَلْتُ شَيْخَنَا رَحِمَهُ اللَّهُ عَنِ الْفَرْقِ بَيْنَ الْوَصْفِ وَالنَّعْتِ؟ فَقَالَ: النَّعْتُ يُسْتَعْمَلُ فِيمَا يَتَغَيَّرُ، وَالْوَصْفُ يُسْتَعْمَلُ فِيمَا لَا يَتَغَيَّرُ، وَلِذَلِكَ يُقَالُ: صِفَاتُ اللَّهِ، وَلَا يُقَالُ: نَعُوتُ اللَّهِ، وَلَمْ تَسْتَعْمِلِ الْعَرَبُ النَّعْتَ إِلَّا فِي غَيْرِ اللَّهِ.

Şeyhime (hocama) vasf ile na't arasındaki fark nedir? diye sordum. O da şöyle cevap verdi: Na't, değişebilen şeyler için kullanılırken; vasf kelimesi hem değişebilen hem de değişemeyen şeyler için kullanılır. Bu yüzden "Allah'ın sıfatları" ifadesi kullanılabilir. Fakat "Allah'ın na'tları" denilemez. Araplar da na't kelimesini sadece Allah dışındaki varlıklar için kullanmışlardır.⁶¹

Yukarıda görüldüğü üzere müellif, konu hakkında doğrudan bilgiyi vermek yerine hocasının görüşlerini paylaşmayı tercih etmiştir. Bu husus kanaatimize göre ilgili konunun daha akılda kalıcı bir hale getirmeye çalıştığını göstermektedir.

İbnü'l-Habbâz'ın yönelttiği ve cevabına yer verdiği sorulardan bir diğeri de şöyledir:

وَسَأَلْتُ شَيْخَنَا لِمَ افْتَقَرَ الْقَسَمُ إِلَى الْجَوَابِ؟ فَقَالَ: لِأَنَّ الْقِسْمَ مُؤَكَّدٌ وَمُؤَكَّدٌ، وَالْمُؤَكَّدُ مِنْ غَيْرِ الْمُؤَكَّدِ لَا يَكُونُ

⁶⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 148. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 65, 67, 94, 107, 109, 135, 148, 149, 150, 218, 246, 257, 308, 347, 432, 480, 524, 584, 603, 611.

⁶¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 257-258.

“Hocama kasem, neden bir cevaba ihtiyaç duyar? diye sordum. O da şöyle cevap verdi: Çünkü kasemde hem te’kîd eden hem de te’kîd edilen vardır. O halde te’kîd eden olmadan te’kîd edilen de olmaz.”⁶² Burada müellifin kastı, te’kîd edatı olmadan te’kîd edilenin tek başına bir anlam ifade edemeyeceğı bilgisine vurgu yapmaktır.⁶³

1.3.4. Nahvî Meselelerin Gerekçesini Açıklama

Arapçaya dair kaleme alınan ilk çalışmalardan başlayarak hemen hemen bütün nahiv eserleri hükümlerin verilmesine sebep olan illetlere dikkat çekmiştir. İbnü’l-Habbâz da bu hususa özen gösteren nahiv âlimlerinden birisidir. O, eserinin hemen başında bu konuya dikkat çekeceğini şu ifadelerle dile getirmiştir: *وقد سمَّيته تَوْجِيهَ اللَّمَعِ* “Ben bu kitaba *Tevcîhu’l-lüma* diye isim verdim ve bu çalışmada nahvî meselelerin illetlerini açıklığa kavuşturdum.”⁶⁴

Müellif, hemen hemen bütün nahvî meselelerde hükmün konulmasına sebep olan illet ve gerekçeleri ortaya çıkarmaya özen göstermiştir. Bu nedenle yukarıda da ifade edildiğı gibi soru-cevap yöntemini kullanarak hükmün verilmesinin arka planında yatan nedenlere ulaşmaya çalışmıştır. Örneğın o, *فعليل الأول*, *فلماداً*, *علة ذلك*, *فتعليل الأول*, gibi soru ve ifadelerle meselelerin sebebine değınmiştir.⁶⁵ Ayrıca *لأنّ*, *ل*, *لأنّ*, *ل*, gibi ifadeler kullanarak meseleleri vuzuha kavuşturmuştur.⁶⁶ O, bu konuda bazen detaya girmiş bazen ise üzerinde durulması gereken illete kısaca temas etmeyi tercih etmiştir.⁶⁷ İbnü’l-Habbâz, ayrıca ilgili konu hakkındaki farklı görüşleri aktararak hükmün illeti konusunda muhtelif fikirleri de okuyucuyla paylaşmıştır.⁶⁸

⁶² İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 480. Diğér örnekler için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 171, 208, 377, 396, 406.

⁶³ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 480. Diğér örnekler için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 171, 208, 377, 396, 406.

⁶⁴ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 61.

⁶⁵ Bu ifadeler için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 140, 153, 126, 135, 168, 438, 523, 597, 603, 255, 415, 420, 594, 51, 65, 90, 119, 148, 216, 251, 301, 416, 541, 608, 151.

⁶⁶ Söz konusu ifadeler için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 63, 73, 105, 214, 257.

⁶⁷ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 121, 132, 148, 158, 261, 164, 187, 390, 314, 475.

⁶⁸ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 251.

Müellif, eserinde sadece nahvî hükümlerin illetlerini ortaya çıkarmakla kalmamış aynı zamanda herhangi bir dilsel veriyle ilgili akla gelebilecek sorulara da cevap aramıştır. Örneğin, harfî cerlere neden حروف الإضافة denildiğine değinmektedir. Zira ona göre söz konusu harfler, fiillerin anlamlarını isimlere kattığı ve iliştiirdiği için bu isimle anılmıştır.⁶⁹

Bu bağlamda verilebilecek bir diğer örnek mübtedâ kavramına ilişkindir. Müellif, mübtedâyâ bu ismin verilme gerekçesini açıklamış ve cümleinin onunla başlaması sebebiyle bu şekilde adlandırıldığını belirtmiştir.⁷⁰

Benzer şekilde müellif, أفعال الناقصة fiillerinin أحوالها şeklinde adlandırılmasını, bu fiillerin yalnızca fâil ile yetinmeyip anlamlarını tamamlamak üzere ayrıca bir habere ihtiyaç duymalarıyla gerekçelendirmiştir.⁷¹

Bu konuda İbnü'l-Habbâz'ın, mansûb olarak gelen şibh-i muzâfa neden bu ismin verildiğine dair açıklaması da diğer bir örnek olarak verilebilir. Ona göre şibh-i muzâf denilmesinin sebebi, kendisinden sonra gelen kelimedede amel etmesidir. Bu, tıpkı muzâfın kendisinden sonra gelen isimde cer ameline benzemektedir. Bundan dolayı “muzâfa” kıyasla ona “şibh-i muzâf” denilmiştir.⁷²

İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin konu başlıklandırmalarına da açıklık getirmiştir. Örneğin, İbn Cinnî, كان ve إن babları için المشبه بالفاعل في اللفظ (lafızda fâile benzeyen) şeklinde bir başlıklandırma yapmıştır. Müellif, bu fiillerin merfû' olan ma'mûlleri hakkında neden böyle bir başlık atıldığına temas etmiştir. Ona göre كان ve benzerleri, hakiki fiil olmadıklarından dolayı isimleri de gerçek fâil değildir. إن ve benzerleri de harf oldukları için bunların merfû' olan haberleri de fâil olamazlar. Ancak merfû' oldukları için fâile benzer kabul edilmişlerdir.⁷³

Konuyla ilgili başka bir örnek de İbnü'l-Habbâz'ın, لا في النفي başlığında İbn Cinnî'nin neden النفي kaydını eklediğine dair ifadeleridir. Ona göre cümle içerisinde

⁶⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 72.

⁷⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 104.

⁷¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 134.

⁷² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 319. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 166.

⁷³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 133.

üç çeşit لا vardır. Birincisi, kasemin başındaki zait olan لا, ikincisi, muzâri fiili cezmeden لا, üçüncüsü ise nefy edatı olan لا'dır. Müellif, nefy edatı olanı da iki kısma ayırmış, başlıkta kastedilenin ليس'ye benzeyenin değil, cins isimleri nefyeden edat olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴

İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin meseleleri ele alırken benimsediği tertip ve düzeni de incelemiş; bir konuyu diğerine niçin öncelediğini yahut neden te'hîr ettiğini sorgulamıştır. Örneğin müellif, İbn Cinnî'nin, kelimeleri üç kısma ayırıp ilk önce isimden başlamasının sebebini, cümle oluşumunda fiil ve harfe ihtiyaç duymadan ismin tek başına yeterli olabilmesine bağlamıştır.⁷⁵

Benzer bir örnek olarak İbnü'l-Habbâz'ın, İbn Cinnî'nin zaman zarfı konusunu mekân zarfından önce ele alma gerekçesini açıklamaya çalışması zikredilebilir. Müellife göre, mekân isimleri arasında المسجد ve الدار gibi zarf olmayan özel mekân adları bulunmaktadır. Buna karşılık zamanla ilgili tüm isimler zarf olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda İbnü'l-Habbâz, zaman zarfının mekân zarfına nispetle daha genel bir kavram olduğunu ileri sürerek İbn Cinnî'nin söz konusu konuyu öne almasının arka plandaki mantığını ortaya koymuştur.⁷⁶

Müellif, benzer şekilde İbn Serrâc'ın mef'ûlü'l-mutlakı mansûbât konularının başında ele aldığını ve diğer nahiv âlimlerinin de onu takip ettiğini aktarmış, ardından bu tercihin nedenini ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre mef'ûlü'l-mutlak, hakikî mef'ûl kabul edilmektedir; diğer mef'ûller ise fer'îdir. Dolayısıyla önceliğin, asıl olan hakikî mef'ûle verilmesi gerekmektedir.⁷⁷

İbnü'l-Habbâz'ın kelimenin i'râb durumuna dair değerlendirmelerinde de hükmün gerekçesine temas ettiği görülmektedir. Nitekim o, esmâ-i sitte olarak bilinen أوك، أموك، أموك، أموك، أموك، أموك gibi altı ismin neden harflerle i'râb edildiğini bu kelimelerin tesniye ve cemi isimlere olan benzerliğiyle açıklamaktadır. Ona göre esmâ-i sitteden فوك ve مال gibi bazı isimlerde izâfet zorunlu iken, diğerlerinde bu durum zarurî olmamakla birlikte genellikle izâfet ile kullanılmaktadır. Bu çerçevede

⁷⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 157.

⁷⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 63.

⁷⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 187.

⁷⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 165.

izâfet, tıpkı tesniye ve cemi olduğu gibi, müfred ismin bir alt kolu yani fer'i olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, tesniye ve cemi isimlerin harflerle i'râb edilmesi gibi, izâfet özelliği taşıyan esmâ-i sitte de aynı şekilde harflerle i'râb edilmektedir.⁷⁸

İbnü'l-Habbâz, bazı âmillerin neden amel ettiklerine de cevap aramıştır. Örneğin *إِنْ* ve benzerlerinin neden amel ettiklerini incelemiştir. Ona göre *وَأَخَوَاتَهَا*, tıpkı fiillere benzedikleri için amel ederler. O, *إِنْ* ve benzerlerinin dört açıdan fiillere benzediklerini belirtmiş ve detaylarıyla meseleyi ele almıştır.⁷⁹

Müellif, *إِنْ* ve *أَنْ* arasındaki farkları incelerken bu edatların cümledeki farklı konumlarını ve bu konumların gerekçelerini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Şöyle ki; *إِنْ* âmilinin, cümle başlangıcında, haberinde lâm harfi bulunan cümlenin başında, *قَالَ* fiilinin mef'ûlünde, kasemin cevabının başında ve ismi mavsûlün sılasının başında gelme gerekçesini şu ifadelerle açıklamıştır:

Bu konumlarda *إِنْ* edatı kullanılmadığında kendisinden sonra gelen isimler mübtedâ veya haber olarak merfû' konumuna düşmektedir. *إِنْ*'nin asıl görevi, mübtedâ ve haberin merfû' konumunu korumaktır. Bu nedenle Arap gramerinde mübtedâ ve haberin bulunduğu her yerde *إِنْ* edatının kullanılması uygun görülmüştür.⁸⁰

İbnü'l-Habbâz'ın mef'ûlün mutlak bahsinde mastarın neden kendi fiiliyle beraber geldiğini gerekçelendirmesi bir başka örnek olarak verilebilir. Müellif, mef'ûl konumunda olan bu mastarın cümlede her ne kadar fazla bir öge olarak görülmüş olsa da faydadan hali olmadığını belirtmiştir. Bu faydalardan birincisi, fiili pekiştirmesidir ki bu da o fiilin mutlak mastarını getirmekle hasıl olabilmektedir. İkincisi, fiilin çeşidini beyan etmek içindir ki bu da mastarın sıfatını zikretmekle meydana gelir. Üçüncüsü ise fiilin kaç defa olduğunu bildirmek içindir ki bu da mastarı merre kalıbıyla hasıl olmaktadır. O, bu üç durumun meydana gelmesinin en iyi şekliyle mastar çeşitleriyle olabileceğini açıklamış ve mastarın fiille beraber gelmesinin boşuna olmadığını vurgulamaya çalışmıştır.⁸¹

İbnü'l-Habbâz, meseleleri açıklarken kanaatimizce bazen zorlama gerekçelere detaylı bir şekilde durduğu görülmektedir. Örneğin müellif, zammenin vâv ve yâ

⁷⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 89.

⁷⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 147.

⁸⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 153.

⁸¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 167-168.

harflerine neden ağır geldiğini geniş bir şekilde irdelemiştir. Ona göre harekeler, illet harflerinin cinsindendir. Her bir illet harfî de kendi cinsinden olan hareke ile aynı mahreçlere sahiptirler. Bu durumda elif ile fethanın, yâ ile kesrenin, vâv ile zamme'nin mahreçleri birdir. Ayrıca elif, iki fetha; yâ, iki kesre; vâv da iki zamme mesabesindedir. Durum böyle olunca, menkûs yâ harfî sonu zammeli olduğunda üç kesre ve bir zamme; sonu kesre olduğunda ise dört kesre yan yana gelmiş olacağından bu durumdaki okuyuşlar dile ağır gelmektedir.⁸² Müellif, bu açıklamalarla söz konusu ağırlığın dilin telaffuzu üzerinde olan bir durum olduğunu ifade etmiştir.

Yukarıdaki konuya benzer bir diğer örnek de İbnü'l-Habbâz'ın harekeye neden hareke denildiğini illetlendirmesidir. Müellif, harfleri mahreç yerlerinden hareketlendirerek ve titreterek çıkarması sebebiyle ona bu ismin verildiğini belirtmiştir.⁸³

İbnü'l-Habbâz, zaman zarfı konusunu işlerken zamanla ilgili gün, ay ve yıl kelimelerin neden bu isimlerle anıldığına dair ifadeleri de yukarıdaki duruma örnek olarak verilebilir. Şöyle ki müellife göre اليوم, güneşin yeryüzüne doğuşundan batışına kadar yayılma süresidir. Araplar bazen olaylara 'günler' أيام adını verdikleri de olmuştur; أيام العرب tabiri de buradan gelmektedir. الشهر kelimesine gelince, bu malumdur. الشهر ise Ay'ın Allah Teâlâ kitabında zikrettiği yirmi sekiz menzilde konaklamasının süresidir. الهلال kelimesine de الشهر denildiği olmuştur. Çünkü hilal, الشهر/ayın ilk zamanında ortaya çıkar. السنة/Seneye gelince, bu da bilinen bir şeydir. Allah Teâlâ'nın kitabında zikrettiği on iki burcun tamamlanması süresidir.

İbnü'l-Habbâz, akabinde السنة ve العام arasındaki farkı da ele alarak yukarıdaki meseleyi daha da uzatmıştır. Ona göre عام, Muharrem'in başlangıcından Zilhiccenin sonuna kadar olan; السنة ise herhangi bir günden bir sonraki yılın aynı gününe kadar olan zamanı ifade etmektedir.⁸⁴

⁸² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 80.

⁸³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 75. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 148.

⁸⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 188-189.

1.3.5. Nahiv Dışında Farklı İlimlere Değınme

İbnü'l-Habbâz'ın eseri incelendiğinde, ele aldığı meselelerle bağlantılı gördüğü ve düşündüğü farklı ilimlere de atıfta bulunduğu gözlemlenmektedir. Zira sarf, kırâat, kelâm, fıkıh, tefsir, felsefe ve belâgat gibi ilimlere dair açıklamalar da bu eserde yer almaktadır.

İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin kısaca değindiğı sarf ilmiyle alakalı konu başlıklarını takip ederek bunları daha detaylı bir şekilde incelemiştir. Müellifin taaccüb bahsindeki konuyu etraflıca işlemesi bu durumun güzel bir örneğidir. O, bu yapının hangi vezinlerden yapıldığını detaylı bilgiler ışığında açıklamıştır.⁸⁵ Müellife göre bu yapılar, aslında sülâsî fiillerden türetilir. Eğer fiilin kökü rübaî, humâsî veya südasî ise bu tür fiiller için taaccüb sığası oluşturulurken şu adımlar izlenmektedir:

Şöyle ki, *أَكْثَرَ بِاسْتِغْفَارِهِ*, *مَا أَحْسَنَ انْطِلَاقَهُ*, *مَا أَسْرَعَ دَحْرَجَتَهُ* gibi öncelikle taaccüb fiili oluşturulmak istenen fiilin mastarı belirlenir. Bu mastar, cümlelerin konumuna göre harekelenir; *مَا أَفْعَلُهُ* yapısına göre mastar, mansûb yapılır. Çünkü cümledeki konumu, lafzen mef'ûl sayılmaktadır. *أَفْعِلْ بِهِ* yapısına göre ise bu mastar, harfi cerden dolayı mecrûr yapılır. Daha sonra bu mastarın anlamına uygun *أَكْثَرَ*, *أَحْسَنَ*, *أَسْرَعَ*, *أَشَدَّ*, *أَجْمَلُ* gibi fiilleri cümlelerin başına getirilir.⁸⁶

Bu hususta verilebilecek başka örnek de İbnü'l-Habbâz'ın, isim ve sıfatların binâlarını yani hangi vezinlerden yapılabildiğine dair ifadeleridir. Müellif, sülâsî isim ve sıfatların *فُعْلٌ*, *فُعْلٌ*, *فُعْلٌ*, *فُعْلٌ*, *فُعْلٌ*, *فُعْلٌ*, *فُعْلٌ*, *فُعْلٌ* gibi toplam on vezinden yapılabildiğini belirtmiştir. O, aynı şekilde rubâî isim ve sıfatların *فُعْلُلٌ*, *فُعْلُلٌ*, *فُعْلُلٌ*, *فُعْلُلٌ*, *فُعْلُلٌ* gibi vezinlerden binâ edilebileceğini ifade etmiştir. Müellif, sülâsîye *فُعْلٌ*: *جَمَلٌ بَطَلٌ*, *رُبَّاءِيَّةٌ*, *فُعْلٌ*: *ثَعْلَبٌ وَسَلْهَبٌ*, *رُبَّاءِيَّةٌ* gibi vezinlerinden; humâsî olanların ise *فُعْلُلٌ*, *فُعْلُلٌ*, *فُعْلُلٌ* gibi vezinlerden binâ edilebileceğini ifade etmiştir. Müellif, sülâsîye *فُعْلٌ*: *جَمَلٌ بَطَلٌ*, *رُبَّاءِيَّةٌ*, *فُعْلٌ*: *ثَعْلَبٌ وَسَلْهَبٌ*, *رُبَّاءِيَّةٌ* gibi vezinlerinden; humâsîye de *فُعْلُلٌ*: *سَفَرَجَلٌ وَشَمَرْدَلٌ* örneklerini vererek her bir veznin hem isim hem de sıfatını sunarak konuyu zenginleştirmiştir.⁸⁷

⁸⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 381-387.

⁸⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 387.

⁸⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 447-448.

İbnü'l-Habbâz'ın, yukarıdaki konuların yanı sıra, sarf ilminin önemli meselesi olan sarf kaideleri ve i'lâlleriyle ilgili meseleleri de etraflıca işlediği görülmektedir. Örneğin, illetli isimlerin i'râbı bahsinde mu'tel ismin mankûs ve maksûr şeklinde ikiye ayrıldığını aktaran müellif, bunları şu şekilde detaylandırmıştır:

Sonu elif ile biten kelimeler maksûr isim sayılırlar. Eğer kelimenin sonunda vâv veya yâ harfleri varsa bakılır; eğer vâv ve yâ harflerinden önceki sakin ise hüküm (i'lâl, ibdâl, inkilâb, hazf) itibarı ile sahih isim gibidir. Vâv ve yâ harflerinden önce fetha varsa, o zaman bu vâv ve yâ harfleri elife inkilâb eder. Bu şekildeki isimler رَحًا، عصًا gibi maksûr isim kabul edilirler. Şayet vâv ve yâ harflerinden önce kesre varsa, yâ harfi olduğu gibi kalır, vâv harfi ise yâ harfine inkilâb eder. Bu şekildeki isimler ise القاضي، الداعي gibi mankûs isim sayılırlar. Eğer vâv ve yâ harflerinden önce zamme varsa, yâ harfi olduğu gibi zamme kesreye ibdâl olur, vâv harfi de yâ harfine inkilâb eder. Bu kelimelerin aslı أَطْبِي، أَجْرُو şeklindedir. Mankûs ismin ref ve cer hallerindeki yâ harfi hazfedilir, fakat nasb halinde sâlim kalır, yani hazfedilmez.⁸⁸

İbnü'l-Habbâz, ayrıca İbn Cinnî'nin eserinde başlıklar halinde yer verdiği te'kid nûnu, ism-i mensûb, ism-i tasgîr, tahkîr konuları ve katı ve vasıl hemzelerinin halleri gibi sarf ilmi konularını daha detaylı, taksimatlı ve tertipli bir üslupla sunmuş ve örneklerle zenginleştirmiştir.⁸⁹

İbnü'l-Habbâz'ın nahiv dışında ele aldığı konulardan bir diğeri de Kırâat meseleleridir. O, kırâat ilmine dair imâle adında bir başlık açmış ve konuyu geniş bir şekilde işlemiştir. Müellif, imâlenin gerçekleşmesine engel olan durumları detaylı bir şekilde ele almış ve bu engellerden birinin de isti'lâ⁹⁰ harfleri olduğunu belirtmiştir. Bu mesele bağlamında harflerin çıkış yerleri olan mahreçlere ve bu harflerin sıfatlarına da değinen İbnü'l-Habbâz, isti'lâ sıfatına sahip olan yedi harfi (ص، ض، ط، ظ، خ، غ، ق) tek tek sıralayarak her birinin mahreçlerini ayrıntılarıyla vermiştir.⁹¹

Müellif, harflerin mahreçlerinin yanı sıra harekelerin mahreçlerini de incelemiştir. Örneğin harekelerin “hâlisât” ve “meşûbât” şeklinde ikiye ayrıldığını belirtmiştir. Hâlisâtların, harekeler olduğunu belirten müellif, konu hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

⁸⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 79-82.

⁸⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 524-533, 535-548, 549-558, 559-569, 570-579.

⁹⁰ İsti'lâ: “Kıraat ilminde Arap alfabesine ait belli harflerin ق، غ، خ، ط، ظ، ص، ض telaffuzunda dil gövdesinin üst damağı yükselme özelliğini belirten terimdir.” İsti'lâ hakkında bk. İsmail Durmuş, “Harf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/163-165.

⁹¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 604-605.

Zamme, iki dudak arasından çıkar ve sesli harflerin en ağır olanıdır. Kesre, iki dudak ortasından ve üst damağın hizasından çıkmaktadır ve zamme'den daha hafiftir. Fetha ise boğazın en gerisinden “aksa'l-halk” çıkar ve zamme ile kesreden daha hafiftir.⁹²

İbnü'l-Habbâz'ın bazı meselelerde kelâm ilmiyle irtibat kurduğu da görülmektedir. Bu durum, onun belirli örnekler üzerinden ilgili konuları derinlemesine çözümleme gayretini ortaya koymaktadır. Nitekim o, İbn Cinnî'nin nekre isimlerin kapsamı ve anlam genişliği hakkındaki değerlendirmelerini ele alıp tahlil etmiştir. İbn Cinnî, nekre bahsinde şu tespiti yapmaktadır: “*Şunu bil ki, nekre isimler arasında daha genel ve daha yaygın olanları vardır. Bunların en kapsamlısı ve en mübhemi “şey” kelimesidir. Zira “şey” kelimesi hem mevcut hem de ma‘dûm için kullanılmaktadır.*”⁹³

İbnü'l-Habbâz ise İbn Cinnî'nin zikrettiği “şey”, “mevcûd” ve “ma‘dûm” kavramlarını kelâmcıların tanımları ve yorumlarıyla birlikte ele almıştır. Ona göre, kelâm âlimleri mevcut varlıkların “şey” olarak isimlendirilebileceği hususunda ittifak etmişlerdir. Ancak ma‘dûmun “şey” olarak adlandırılması konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Müellif, bu tartışmada farklı görüşleri aktarmış, ardından “mevcûd” ve “ma‘dûm” kavramlarını kelâmî açıdan inceleyerek cisim ve cevher meselelerini tartışmış, böylece konuyu kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir.⁹⁴ Ayrıca cisim kavramı etrafında hükemâ, Mu‘tezile ve Eş‘arîler arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarını da ele alarak meseleyi geniş bir perspektiften incelemiştir.⁹⁵

İbnü'l-Habbâz, eserin bazı yerlerinde fıkıh ile ilgili hükümlere ve fıkıh âlimlerinin görüşlerine yer vermektedir. Örneğin o, zarf konusunu işlerken mesafe ile ilgili fersah, mîl, berîd gibi ölçülere değinmiş, her birinin ne kadar mesafeye sahip olduklarını açıklamış, akabinde “kasrı's-sala” (namazın kısaltılması) hükmü hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: “*Fersah, on iki bin adımdır. Mîl, üç fersah; Berîd ise dört fersah kadardır. Bu da kırk sekiz bin adım yapmaktadır. Namazın kısaltılması mesafesi ise dört berîddir. Bu da on altı fersah yapar, yani bu mesafe, yüz doksan iki bin adım etmektedir.*”⁹⁶ Müellif, bu açıklamalarıyla dilbilgisel bir konuyu pratik bir fıkıh hükmüyle birleştirerek okuyucuya hem dönemin ölçü birimleri hakkında bilgi

⁹² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 75. Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 75, 79-86, 599-616.

⁹³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 296.

⁹⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 298-300. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 119.

⁹⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 289-300.

⁹⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 195.

vermekte hem de fıkıh alanı ile ilgili namazın kısaltılması hükmünün somut mesafesini belirlemektedir.

İbnü'l-Habbâz, mef'ûlün leh konusunu ele alırken, bir kelimenin mef'ûlün leh olabilmesi için gerekli olan dört şarttan ilkinin somut bir mastar olması gerektiğini belirterek fıkıh usulüyle ilgili bilgilere atıfta bulunmuştur. Müellif bu şartı, *قَصْدُكَ* “umarak” *إِبْتِغَاءَ* “Senin iyiliğini elde etmek için sana geldim.” örneğindeki *إِبْتِغَاءَ لِمَعْرُوفِكَ* kelimesi gibi söz konusu mef'ûlün somut bir mastar olması gerektiğini vurgulayarak açıklamıştır. O, bu durumu, soyut kavramların bir fiili açıklayamayacağı gerekçesiyle izah etmiş ve fakihlerin hükümleri varlıkların zatlarına değil, niteliklerine bağladığını belirtmiştir. Bu ilkeyi açıklamak için de *حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ* “Analarınız size haram kılındı.”⁹⁷ âyetinde haramlığın bizzat anneye değil, onlarla olan nikâh ilişkisine yönelik olmasını örnek göstermiştir.⁹⁸

İbnü'l-Habbâz'ın soyut cevher dediği şey, bir eylem olmayan, salt bir varlık veya maddedir. Örneğin, taş, insan, güneş gibi somut veya soyut isimler birer cevherdir. Bu cevherlerin kendisi bir eylemin sebebi olamaz. Bir eylemin sebebi, her zaman bir niyet, amaç veya duygu gibi eylemsel bir kavram olmak zorundadır. Bu, ancak mastar gibi bir kelime ile hasıl olabilmektedir. İlgili açıklamalar ışığında müellif, önce bir kural belirlemiş, sonrasında bu kuralı farklı bir ilim dalındaki benzer bir prensiple kıyaslayarak somut bir örnek sunmuştur.

Benzer şekilde İbnü'l-Habbâz, zait olarak gelen harfî cer meselesini açıklarken de diğer ilim dallarından faydalanmıştır. Şöyle ki, müellife göre eğer bir cümlede *مِنْ* harfî, nekre bir ismin önüne geliyorsa ve bu cümlemin öncesinde olumsuzluk (nefy) ifadesi varsa bu *مِنْ* harfî zâit olarak kabul edilir ve o cümle genel bir anlam (umûm) ifade eder. İbnü'l-Habbâz, bu dilbilgisi kuralını açıklarken fakihlerin “*Siyakında nefy bulunan nekre bir kelime, umûm ifade eder.*” şeklindeki İslam hukuku ilmine ait bir kaideye atıfta bulunarak nahiv kuralıyla fıkıh kuralı arasında bir benzerlik kurmuştur.⁹⁹

⁹⁷ Nisâ 4/23.

⁹⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 197.

⁹⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 229. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 188, 284, 371.

İbnü'l-Habbâz'ın nahiv dışında değindiği farklı ilim dallarından birisi de felsefedir. Örneğin müellif, İbn Cinnî'nin fâil hakkındaki tanımlamasından yola çıkarak meseleyi felsefe ve kelam ortamına çekmiştir. İbn Cinnî, fâili “*Arap ehline göre fiilden sonra zikredilen her isimdir.*”¹⁰⁰ şeklinde tanımlamıştır. İbnü'l-Habbâz ise, fâil kavramının yalnızca dilbilgisine özgü olmadığını, aynı zamanda farklı ilim dallarında da değişik anlamlar taşıdığını vurgulamak için İbn Cinnî'nin fâil tanımlarken “Arap ehline göre” ifadesini kullandığını ifade etmiştir. Bu bağlamda İbnü'l-Habbâz, fâilin tanımını farklı ilim dallarına göre şu şekilde açıklamıştır:

Filozoflara göre fâil, “Tıpkı yakma etkisine sahip olan ateş gibi etki edendir.” anlamına gelir. Kelamcılara göre, “Etki etme, yapma ve terk etme yetisine sahip olan (kâdir) varlıktır.” Dilbilimcilere göre de “Fiili meydana getirendir.” Nahiv âlimlerine göre ise fâil, “Sığısı değiştirilmemiş, hakiki bir fiilin veya fiile benzer kelimelerin kendisine isnat edildiği ve daima fiilin önünde (sonrasında) bulunduğu her isimdir.”¹⁰¹

İbnü'l-Habbâz, nadir de olsa bazı Kur'ân âyetlerini açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Buna örnek olarak, te'kîd nûnları konusunu ele alırken değindiği لَتَرْكَبُنَّ *طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ* “*Siz halden hale geçeceksiniz.*”¹⁰² âyetinin tefsîrini yapmasını gösterebiliriz. Ona göre لَتَرْكَبُنَّ kelimesinde bulunan ب harfini fethalı okuyanlara göre muhatap tek kişi iken, zammeli okuyanla için muhatap tüm insanlardır. Âyette geçen طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ ifadesi ise صَبِي/çocukluk, شَبَاب/gençlik, اِكْتِحَال/olgunluk/yetişkinlik ve شَيْب/yaşlılık gibi halden hale veya aşamadan aşamaya geçmek demektir.¹⁰³

Bu hususta başka bir örnek de istifhâm bahsinde geçmektedir. سَأَلَ fiilinin farklı anlamlarda kullanıldığına değinen müellif, bu konuda فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ “*Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!*”¹⁰⁴ ve لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ “*İşte o gün insana da cine de günahı hakkında soru sorulmaz (çünkü her şey apaçık ortadadır).*”¹⁰⁵ âyetlerini zikretmiştir. İlgili âyetleri birbiri ile kıyaslayan İbnü'l-Habbâz, âyetler hakkında âlimlerin şu ifadelerine yer vermiştir: “*Onlar, kınama (azarlama) sorusuyla sorgulanacaklar, bilgi*

¹⁰⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 119.

¹⁰¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 119.

¹⁰² İnşikâk 84/19.

¹⁰³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 529. Başka tefsir örneği için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 235.

¹⁰⁴ Hicr 15/92.

¹⁰⁵ Rahmân 55/39.

edinme sorusuyla değil.”¹⁰⁶ İbnü’l-Habbâz, bu açıklamalarıyla aslında âyetler arasında herhangi bir tenâkuzun olmadığını îma etmiştir. Müellifin ele aldığı bu mesele tefsîr usulüne konu olan bir ilimdir.

İbnü’l-Habbâz, az da olsa belâgat terimlerine de değinmektedir. Örneğin o, atıf bahsinde şu bilgilere yer vermiştir: “*Atıf harflerinde اختصار بديع/Bedîi bir ihtisar vardır. O da fiili veya âmili tekrarlama zahmetinden kurtarmasıdır.*”¹⁰⁷

İbnü’l-Habbâz’ın tesniye konusunu işlerken “*Kelamda neden tesniye kullanılır?*” sorusuna “*Çünkü tesniyede لايجاز/îcâz ve لاختصار/ihisâr vardır.*”¹⁰⁸ şeklinde cevap vermesi bu konuda verilebilecek bir diğer örnektir. Müellif, aynı ismin iki defa zikredilmesi yerine o isimlerin tesniye şeklinde kullanılmasını îcâz olarak değerlendirmiştir.

1.3.6. Eksik Konuların Tamamlanması

İbnü’l-Habbâz, *Lüma* eserini şerh ederken İbn Cinnî’nin bazı konuları eksik bıraktığını ve bunlara yeterince değinmediğini fark etmiştir. Bu nedenle kendi şerhinde bu eksiklikleri tamamlamayı ve ilgili konuları detaylandırmayı amaçlamıştır. Örneğin müellif, İbn Cinnî’nin عصا ve حبلی gibi elif-i maksûreli kelimelerin vakıf hallerini ele alırken mankûs isimlerin vakıf durumlarına değinmediğini belirtmiştir. O, bu boşluğu doldurmak amacıyla eserinde ilgili konuyu detaylı olarak ele alacağını ifade ederek meseleye temas etmiştir. Ona göre elif-i memdûde kelimeler, هذا كساء ومررت بكساء, cümlelerinde olduğu gibi merfû’ ve mecrûr hallerinde sonu sakın olarak okunur. Mansûb halinde ise لبست رداءا örneğinde olduğu gibi tenvin, med harfi olan elife dönüşür. Şayet kelime كساء sözcüğü gibi gayr-ı munsarif olması sebebiyle tenvin alamıyorsa zikredilen her üç halde de yine sakın olarak vakıf yapılır.¹⁰⁹

Bu hususta bir diğer örnek de izâfet konusudur. Müellif, izâfeti, lafzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayırmıştır. O, İbn Cinnî’nin yalnızca manevî izâfeti ele aldığını, lafzî izâfete ise yer vermediğini tespit etmiştir. Bu eksikliği gidermek ve konunun

¹⁰⁶ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 580-581.

¹⁰⁷ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 283.

¹⁰⁸ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 90.

¹⁰⁹ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 87.

bütüncül bir şekilde anlaşılmasını sağlamak amacıyla şerhinde her iki izâfet türünü de inceleyeceğini belirtmiştir. Bu bağlamda lafzî izâfeti dört kısma ayıran müellife göre bunlardan birincisi, هذا ضارب زيدا örneğinde görüldüğü gibi hâl veya istikbâl anlamı taşıyan ism-i fâilin izâfetidir. İkincisi, حسن الوجه örneğindeki gibi sıfatı müşebbehenin izâfetidir. Üçüncüsü, زيد أفضل القوم cümlesinde görülen ism-i tafdîlin kendisinden olan parçaya izâfetidir. Dördüncüsü ise صلاة الأولى ve مسجد الجامع örneklerinde yer alan ismin bir sıfata izâfetidir.¹¹⁰

1.3.7. İbn Cinnî'nin Kendine Özgü Görüşlerine İbnü'l-Habbâz'ın Yaklaşımı

İbn Cinnî'nin *el-Lüma* adlı eseri, onun nahiv alanındaki görüşlerini anlamak için temel bir kaynaktır. Bu eserde İbn Cinnî'nin Basra ekolünün benimsediği yaklaşımları büyük ölçüde takip ettiği açıkça görülmektedir. Ancak bazı meselelerde Basra ekolünün genel kabullerinden ayrılarak özgün görüşler ortaya koyduğu da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda *el-Lüma* metnini şerh eden İbnü'l-Habbâz'ın, İbn Cinnî'nin bu farklılaşan görüşlerine nasıl yaklaştığı, onlara karşı tutumu ve kendi değerlendirmeleri incelenecektir.

İbnü'l-Habbâz, şart edatlarının cevabı cezmetmesi üzerine ortaya konan farklı görüşleri eleştirel bir yaklaşımla irdelemektedir. Bu bağlamda, İbn Cinnî'nin şart edatı ve şart fiilinin cevab-ı şartta birlikte amel ettiği yönündeki görüşünü de aktarmaktadır. Müellif, bu görüşe mukabil, cevabın yalnızca şart edatı yahut yalnızca şart fiili tarafından meczûm kılındığına dair yaklaşımlara da değinmiştir. Ayrıca o, Kûfe ekolünün, cevab-ı şartın meczûm olan şart fiiline komşu olması sebebiyle cezmedildiği şeklindeki “cezm-i civar” iddiasını de eklemiştir. Bu bağlamda İbnü'l-Habbâz'ın İbn Cinnî'nin görüşü dışındaki yaklaşımları eleştirmesi onun bu görüşü zımnen benimsediğine işaret etmektedir. Her ne kadar bu kabulü açıkça ifade etmese de sergilediği tutum bu yönde bir tercihte bulunduğunu ortaya koymaktadır.¹¹¹

¹¹⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 252-255. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 190, 253, 266, 604.

¹¹¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 371-375.

İbn Cinnî, i'râb ve binâ konusunu ele alırken dikkat çekici bir noktaya değinerek fiillerin binâsı meselesinde Basra ekolünden ayrılmıştır. O, bu konuda fiillerin zamme üzere mebnî olamayacağını *ولا ضمَّ في الفعل* “Fiilde zamme yoktur.” söylemini benimseyerek Basra ekolünün görüşlerinin aksine bir duruş sergilemiştir. İbnü'l-Habbâz ise İbn Cinnî'nin bu tezini değerlendirmiştir. Müellifin değerlendirmesine göre, fiil türlerinden olan mâzî fiili, doğası gereği mebnîdir. Ancak mâzî fiil, cümlede sıfat olarak kullanılabilmesi veya şart edatından sonra gelebilmesi gibi durumlarda isimlere olan kısmi benzerliğinden dolayı normalde olması beklenen sükûn üzere mebnî olamaz. Bu nedenle sükûna en yakın ve en hafif hareke olan fetha tercih edilerek mâzî fiilin mebnîliği bu şekilde sağlanmıştır. Ona göre bu durum, fethanın diğer harekelerden daha hafif olmasının, kelimelerin mebnî kılınmasında belirleyici bir etken olduğunu da ortaya koymaktadır.¹¹²

İbn Cinnî gibi İbnü'l-Habbâz da bu yaklaşımıyla ilk bakışta fiillerin zamme üzere mebnî olamayacağını ifade etmiş, cemi ve zamirlerin bitişmesi halinde ise mebnîliğinin nasıl olacağına değinmemiştir. Ancak fiillerin i'râbı ve binâsı bahsinde İbn Cinnî, “*Mâzî fiil, zamir bitişsin veya bitişmesin tüm örneklerinde sükûn üzere mebnîdir.*”¹¹³ ifadesiyle aynı görüş savunmaya devam etmiştir. İbnü'l-Habbâz ise İbn Cinnî'ye muhalefet ederek mâzî fiilin, fâil olan zamirlerin bitişmesi halinde sükûn; cemi vâvı bitişmesi halinde ise zamme üzere mebnî olacağını ifade etmiştir.¹¹⁴

Bu açıklamalar ışığında İbnü'l-Habbâz'ın aslında baştan beri mâzî fiilin sükûn ve zamme üzere mebnî oluşunu kabul ettiği görülmektedir. Fiillerin i'râbı ve binâsı konusundan önce gelen i'râb ve binâsı babında ise müellif, muhtemelen İbn Cinnî'nin mutlak şekilde söylediği *لا ضمَّ في الفعل* ifadesini şerh etmiştir. Mâzî fiilinin mebnî oluşu hakkındaki detayı ise sonraki konuya -fiillerin i'râb ve binâsı babı- ertelediği için burada fazla detaya girmemiştir.

İbnü'l-Habbâz, nidâ harfinin bizatihi âmil olduğu yönündeki İbn Cinnî'nin görüşüne de temas etmiştir. İbn Cinnî'ye göre münâdâ üzerinde etki eden âmil, nidâ harfinin bizatihi kendisidir. Bu durum, nidâ harfinin münâdâdan önce gizlenmiş bir

¹¹² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 69-71.

¹¹³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 351.

¹¹⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 351.

fiilin yerine geçtiği düşüncesine dayanmaktadır.¹¹⁵ Bu iddia ile İbn Cinnî, Basra ekolünün görüşüne muhalefet etmiştir. Zira Basra ekolü, münâdânın mansûb olmasını, gizli bir fiilin mef'ûlü olmasına bağlamıştır.¹¹⁶ İbnü'l-Habbâz ise İbn Cinnî'nin bu iddiasını ele almış ve münâdâ çeşitlerinden olan nekre, muzâf ve şibh-i muzâf münâdâlarının mansûb olması hakkında iki görüşün bulunduğunu belirtmiştir. Birinci görüşe göre bu tür münâdâlarda nasb amelî yapan, أَدْعُو ve أُنَادِي gibi mukadder bir fiildir. Zira nahiv ilminde etki ve amel etme gücü esasen fiillere aittir. İkinci görüşe göre ise söz konusu münâdâ çeşitleri bizzat nidâ harfî يَا ile mansûb olmuşlardır. Bu görüşe göre nidâ harfinin de bizzat amel etme özelliği vardır ve âmillerden sayılmaktadır. Bu açıklamalardan sonra İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'den farklı bir görüş ortaya koyarak أَدْعُو gibi gizli bir fiilin münâdâda amel etmesinin daha uygun ve öncelikli olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁷

Müellif, İbn Cinnî'nin كَانَ ve benzeri fiillerin haberlerinin kendi âmillerine takaddüm edebileceği yönündeki genel görüşünü mutlak bir kural olarak kabul etmemiştir. Ona göre, bazı fiiller söz konusu kurala istisna teşkil eder; özellikle مَا دَامَ, مَا زَالَ gibi fiillerin haberleri, âmillerinin önünde kullanılmazlar. Bununla birlikte geriye kalan diğer nakıs fiillerin haberleri, bu istisna teşkil eden fiillere kıyasla âmillerine takaddüm edebilir.¹¹⁸

1.3.8. İbnü'l-Habbâz'ın Kaynak Kullanımı

İbnü'l-Habbâz'ın *Tevcihu'l-lüma* adlı eserinde dikkat çeken yönlerden birisi de verdiği bilgilerin kaynaklarını göstermesidir. Zira bu husus eserde yoğun bir şekilde görülmektedir. Müellif, nakledilen görüş ve delilleri, yer yer ilgili âlim ve şairlerin adlarını belirterek gerekçeleriyle birlikte sunmuştur. Özellikle nahiv meseleleri ve şiir

¹¹⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 318.

¹¹⁶ Amr b. Osmân b. Kanber Ebû Bîşr Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 2/182.

¹¹⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 319-320. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 147, 174, 252.

¹¹⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 139. Kûfeliler, مَا دَامَ fiili hariç diğer tüm nakıs fiillerde haberin öne geçmesine cevaz vermişlerdir. Başka örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 119, 136, 253, 311-312, 505, 604.

alıntılarında aktarım yapılan eserlerin adlarını ve âlimlerin kendi görüşlerini zikretmeye özen göstermiştir. Eser incelendiğinde genellikle Basra, Kûfe ve Bağdat nahiv ekollerine mensup âlimlerin görüşlerine yer verildiği görülmektedir. Müellifin görüşlerinden sıklıkla istifade ettiği Basra ekolü âlimleri arasında Halîl b. Ahmed (ö. 175/791),¹¹⁹ Sîbeveyhi (ö. 180/796),¹²⁰ Yûnus (ö. 182/798), Esma'î (ö. 216/831), İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766),¹²¹ Ahfeş el-Avsat (ö. 215/830),¹²² Ebû Muhammed Yezîdî (ö. 202/817), Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863),¹²³ ve Müberred (ö. 286/900),¹²⁴ gibi isimler zikredilebilir. O, Ferrâ, (207/823),¹²⁵ Sa'leb (ö. 291/904),¹²⁶ Kisâî (ö. 189/805)¹²⁷ gibi Kûfeli âlimlere ise genellikle ihtilaf konuları bağlamında değinmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi İbnü'l-Habbâz, Basra ve Kûfe ekollerinin yanı sıra Ebû Saîd es-Sîrafi (ö. 368/979),¹²⁸ Ebû Alî el-Farisî¹²⁹ Zeccâc (ö. 311/923),¹³⁰ İbn Serrâc (ö. 316/929),¹³¹ Zeccâcî (ö. 337/949),¹³² Zemahşerî (ö. 538/1143),¹³³ Rummânî (ö. 384/994),¹³⁴ İbn Dehhân (ö. 612/1215),¹³⁵ Abdulkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078).¹³⁶ gibi Bağdat âlimlerine de atıfta bulunmuş ve onların özgün görüşlerine yer vermiştir.

İbnü'l-Habbâz, bazen isimlerin yanında doğrudan eserlerine de işaret etmektedir. Örneğin, mef'ûlün kısımları hakkında farklı görüşlere yer verdiği sırada Ebû İshak Zeccâc'ın مفعول معه kabul etmediğini ifade etmiştir. Ayrıca müellif,

¹¹⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 163, 324, 576.

¹²⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 78, 86, 326, 576.

¹²¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 551.

¹²² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 164, 239.

¹²³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 86, 219.

¹²⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 81, 82, 163, 215, 244, 326.

¹²⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 65, 215.

¹²⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 112.

¹²⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 215.

¹²⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 71, 86, 142, 162.

¹²⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 112, 132, 142, 220, 244, 252, 292, 455, 519.

¹³⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 163, 244, 255.

¹³¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 142, 244, 314.

¹³² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 162, 383.

¹³³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 141, 244, 591.

¹³⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 108.

¹³⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 242, 529.

¹³⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 218, 251.

Zeccâc'ın *el-Me'ânî* adlı eserinde mef'ûlün lehin tıpkı diğer mastarlar gibi mansûb olduğunu kaydederek Zeccâc'a göre mef'ûllerin üç kısım olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷

Müellif, istişhâd faaliyetinde kullandığı şiirlerin şairlerini vermenin yanında yer yer şiirlerin hangi eserlerden nakledildiğini de açıkça belirtmiştir. Örneğin, جیر kelimesinin mebnî olduğunu ve tasdik anlamına geldiğini ifade ederken bu konuya dair bir şiir zikretmiş ve İbn Cinnî'nin bu şiiri *el-Hasâis* adlı eserden naklettiğini belirtmiştir.¹³⁸ Başka bir örnekte ise müennes bir ismin, müzekker biri için kullanılabileceğini açıklarken جعفر örneğini vermiş ve bu konuda istişhâda konu ettiği şiirin Müberred'in *el-Kâmil* adlı eserinde geçtiğini kaydetmiştir.¹³⁹

Müellif, ayrıca şiir ve nahvî görüşlerinde A'şâ'nın (ö. 7/629)¹⁴⁰ *Divân*'ı, Ebû Ali'nin *Kitâbü's-Şi'r'i*¹⁴¹, İbnü's-Sikkî'tin (ö. 244/858) *el-İslâh*'ı,¹⁴² Cürcânî'nin *el-Îzâh*'ı¹⁴³ Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı,¹⁴⁴ Harîrî'nin *Mâkâme*'si,¹⁴⁵ ve müelliflerini belirtmediği *el-Kitâb*¹⁴⁶ ve *Tarkîs*¹⁴⁷ adındaki eserlere açıkça atıfta bulunmuştur.

İbnü'l-Habbâz ayrıca kendi eserlerinden bir tanesini de zikretmiştir. O, vikâye nûnundan bahsederken bu “nûn” hakkındaki geniş bilgileri *el-İlma fî Şerhi'l-lüma* adlı kendi eserinde geniş bir şekilde yer verdiğini ifade etmiştir.¹⁴⁸

Müellif'in istifade ettiği ve ismini açıkça verdiği kişiler arasında hocası Mecdüddîn b. Ebî Hafs Ömer b. Ahmed de bulunmaktadır. İbnü'l-Habbâz, hocasıyla tıpkı Sîbeveyhi'nin Halîl ile, İbn Cinnî'nin Ebû Alî el-Farisî ile yaptığı gibi bir ilişki kurmuştur. Sık sık “Şeyhime sordum, Allah ona rahmet etsin.”¹⁴⁹ “Şeyhim bize aktardı, anlattı, Allah ona rahmet etsin.” veya “Şeyhim dedi ki...” ifadelerini kullanmıştır.¹⁵⁰

¹³⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 165.

¹³⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 72. Başka örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 189.

¹³⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 125. Başka örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 145, 238, 313.

¹⁴⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 526.

¹⁴¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 238.

¹⁴² İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 68.

¹⁴³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 125, 211.

¹⁴⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 591.

¹⁴⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 436.

¹⁴⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 130.

¹⁴⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 313.

¹⁴⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 307.

¹⁴⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 124, 223, 406, 480, 610.

¹⁵⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 66, 104, 179, 219, 238, 271, 303, 462, 513, 553.

Kanaatimize göre İbnü'l-Habbâz'ın bu kapsamlı ve şeffaf atıf sistemi, döneminin ötesinde bir akademik ciddiyet ve sorumluluk örneği teşkil etmektedir.

2. ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD VE İBNÜ'L-HABBÂZ'IN İSTİŞHÂD YÖNTEMİ

Nahiv, yüzyıllardır İslam dünyasında derinlemesine incelenen bir bilim dalıdır. Bu incelemeler sırasında dil kurallarını belirlemek ve kanıtlamak için nahiv âlimleri farklı dil bilgisel veriler kullanarak çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar istişhâd adı altında ele alınmaktadır. İstişhâd, Arapça bir kelime olup شَهِد kökünden türetilmiştir. شهد sözlükte, örnek, delil ve tanık getirmek anlamında kullanılmaktadır.¹⁵¹ Terim olarak ise Arap gramerinde istişhâd, Kur'ân-ı Kerîm, hadis, şiir, Arap kelimeleri gibi semâya dayalı naklî ve kıyas gibi aklî delillerle lügavî veya nahvî bir kuralın doğruluğunu kanıtlamaktır.¹⁵²

İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma* adlı eserinde âyet, kırâat, hadis, şiir, mesel, icmâ, kıyas gibi çeşitli kaynaklardan اِسْتَشْهَدَ، اِحْتَجَّ، اِسْتَدَلَّ gibi ifadeler kullanarak güçlü deliller sunmuştur.¹⁵³

Aşağıda ilgili deliller farklı başlıklar altında incelenecektir.

2.1. Kur'ân-ı Kerîm ve Kırâatler

Kur'ân-ı Kerîm, Arap dili ve nahiv ilmi açısından birincil ve en güvenilir kaynak olarak kabul edilmektedir. Bu durum, Kur'ân'ın metninin tevatür yoluyla nesilden nesillere aktarılmış olması ve bu sayede lafzında herhangi bir değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmış olmasıyla doğrudan ilişkilidir.¹⁵⁴ Kur'ân'ın korunmuşluğu bizzat Allah tarafından “*Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz*

¹⁵¹ Muhammed b. Mükerrrem b. Cemâlüddîn b. Manzûr el-Mısırî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), “şhd”, 3/238-240; Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397.

¹⁵² Saîd el-Afgânî (ö. 1417/1997), *fî Usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987), 6; Muhammed Semîr Necîb el-Lebedî, *Mu'cemu Mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye* (Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1985), 119; Durmuş, “İstişhâd”, 23/396-397.

¹⁵³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 44, 82, 121, 114, 119, 132, 139, 271, 272, 294, 296, 327, 345, 388, 382, 437, 463.

¹⁵⁴ Hadîce el-Hadîsî, *eş-Şâhid ve Usûlu'n-nahv* (Kuveyt: Matba'atu Câmi'ati Kuveyt, 1974), 29.

*indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.”*¹⁵⁵ buyrularak teyit edilmiştir.¹⁵⁶ Nahiv âlimleri, Kur’ân-ı Kerîm’in Arap dilindeki tartışmasız önceliği konusunda ittifak etmişlerdir. Süyûtî, “*Nahiv âlimleri, Kur’ân’da yer alan bir ifadenin, Kur’ân dışında kullanılan benzer ifadelerden daha açık ve daha etkili olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Bu konuda herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır.*”¹⁵⁷ ifadeleriyle Kur’ân âyetlerinin ve belâgat yönünün diğer metinlerden üstün olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Kur’ân’ın birincil bir delil kaynağı olduğu noktasında herhangi bir ihtilaf yoktur.¹⁵⁸ Ancak Kur’ân’ın kırâatleri bağlamındaki farklılıkların nahiv açısından delil olarak kabul edilip edilmemesi hususunda nahiv âlimleri arasında bazı görüş ayrılıkları mevcuttur. Bununla beraber âlimlerin çoğu, Kur’ân’ın farklı kırâatlerini delil olarak kabul etmiş, hatta kıyasa ters düşmedikçe şâz kırâatlerle bile delil getirilmesine cevaz vermişlerdir. Örneğin Süyûtî, Arapçada mütevâtir, âhâd veya şâz olmasına bakılmaksızın Kur’ân’ın tüm kırâatlerinin gramer kurallarını belirlemede delil olarak kullanılabileceğini ifade ederek bütün kırâatlerin dilsel kaynak olduğu hususunda görüş beyan etmiştir.¹⁵⁹

Kırâat, Kur’ân’daki kelimelerin harfleri veya okunuş nitelikleri üzerindeki hafifletme, ağırlaştırmak gibi farklılıkları ifade eden bir terimdir.¹⁶⁰ Başka bir deyişle, Kur’ân-ı Kerîm’in dilsel veya fonetik açıdan farklı şekillerde okunabilmesi anlamına gelmektedir. Bu durum, İslam ümmeti için Allah’ın bir rahmeti olarak kabul edilmektedir.¹⁶¹

¹⁵⁵ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Hicr 15/9.

¹⁵⁶ Mohammed Mahmood Fayhan Fayhan, *İbn Cinnî’ye Göre Semâ Metodu* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 30.

¹⁵⁷ Süyûtî, *el-Müzhir fî ‘Ulûmi ‘l-lüga*, thk. Fuâd Alî Mansûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘ilmiyye, 1998), 1/168.

¹⁵⁸ Muhamad Ourot, *Sîbeveyh’in el-Kitâb Adlı Eserinde Ayetlerle İstişâd Yöntemi ve Kırâate Yaklaşımı* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2022), 27.

¹⁵⁹ Süyûtî, *el-Iktirâh fî ‘ilmi Usûli’n-nahv* (Beyrut: Dâru’l-Beyrûtî, 2006), 39. Ayrıca bk. Ourot, *Sîbeveyh’in el-Kitâb Adlı Eserinde Ayetlerle İstişâd Yöntemi*, 27.

¹⁶⁰ Ebû Abdullâh Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘Ulûmi ‘l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm (Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, 1957), 1/318; Fayhan, *İbn Cinnî’ye Göre Semâ Metodu*, 30-32.

¹⁶¹ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân ‘an Te’vîli Âyi ‘l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 1/40; Fayhan, *İbn Cinnî’ye Göre Semâ Metodu*, 30-32.

Delil ve istiṣhâd yönünden Kur'ân ile kırâati birbirine karıştırmamak gerekir. Kırâat ile Kur'ân arasındaki ayrımı Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) açıklamaları aracılığıyla daha iyi anlamak mümkündür. Zerkeşî, Kur'ân'ı: “*Nazil olan ve Mushaflarda yazılı olan Allah'ın kelamı.*” olarak tanımlarken; kırâatleri ise “*Bu kelamın nasıl okunacağına dair farklı rivayetleri.*”¹⁶² olarak belirtmektedir.¹⁶³ Dolayısıyla Kur'ân, vahyin kendisi olup sabittir; kırâatler ise bu vahyin farklı okunuş ve aktarım biçimlerini temsil etmektedir. Bu ayırım hem Kur'ân'ın lafzının korunmuş olduğunu hem de okunuş çeşitliliğinin meşruiyetini ortaya koymaktadır.

Mütevâtir, meşhûr ve şâz olarak üç kategori olan kırâatlerden şâz olanların delil olarak kullanılabilmesi noktasında ilk dönem âlimleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Konu ile ilgili açıklama yapan Hulvânî'ye (ö. 250/864) göre nahiv âlimlerinden bazıları şâz kırâatleri kabul etmezken bazı âlimler bu hususta olumlu kanaatlerini paylaşmışlardır.¹⁶⁴ Müteahhir nahiv âlimleri ise yukarıda da ifade edildiği gibi ister âhâd ister şâz nitelikte olsun kıyasa uygun olması koşuluyla her türlü kırâat ile ihticâca cevaz vermişlerdir.¹⁶⁵

İbnü'l-Habbâz, eserini telif ederken şiirden sonra en çok âyetlerden istiṣhâdda bulunmuştur. Âyetleri İmam-ı Âsım (ö. 127/745) kırâatına göre vermiş, fakat farklı kırâatlerin okunuşlarına da değinmiştir. Müellif, âyetleri sunarken *قوله سبحانه، كقوله* *قال الله تعالى، والدليل عليه قوله تعالى، وقوله تعالى، كقوله سبحانه الله تعالى، قال الله سبحانه وتعالى، وقد قال تعالى، وفي التنزيل، وذلك نحو قوله تعالى، والذي جاء في التنزيل، وجاء في القرآن،* gibi ifadeler kullanmıştır.¹⁶⁶

İbnü'l-Habbâz, çoğunu nahvî meselelere kanıt olması açısından yaklaşık 490 kadar âyeti ele almıştır. Bu âyetlerin arasında nahiv âlimlerinin kendi görüşlerine delil olarak kullandıkları ve müellifin farklı kırâatlere ait örnek verdiği âyetler de bulunmaktadır.

¹⁶² Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/381.

¹⁶³ Fayhan, *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*, 31-32.

¹⁶⁴ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *Usûlu'n-nahvi'l-'Arabî* (Rabat: Neşr el-Atlasî, 1983), 35; Fayhan, *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*, 31-32.

¹⁶⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, 39; Hadîce el-Hadisî, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Ürdün: Dâru'l-Emel, 2001), 222; Fayhan, *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*, 31-32.

¹⁶⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 65. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 86, 95, 97, 105, 108, 528, 238, 254, 297, 581, 307.

Müellif, görüşlerini âyetle temellendirirken çoğu yerde âyetin tamamını sunmuş, bazen de sadece âyetin şâhid olarak kullandığı kısmını ele almıştır.¹⁶⁷ Âyetin tamamına dair *تَأَخَّرَ وَمَا ذَنْبُكَ* وَمَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ *“Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah’ın bağışlaması için sana apaçık bir fetih ihsan ettik.”*¹⁶⁸ âyeti örnek verilebilir. O, mezkûr âyette geçen fiil-i muzârinin lââm-ı cerden sonra gizli bir *لَأنَّ* ile mansûb olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca bazı durumlarda bu *أنَّ* edatının *لَأنَّ* şeklinde açıkça görünebileceğini de ifade etmiştir.¹⁶⁹

Müellifin nahvî konularda genellikle tek bir âyetle delil getirmeyi tercih ettiği görülse de bazen iki âyeti birlikte kullandığı da olmuştur. Örneğin, *“Meçhûl yapılan fûlin mef’ûlü, onun nâib-i fâili olur.”* kaidesini açıklarken *كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ* *“Sizin üzerinize kisas farz kılındı.”*¹⁷⁰ âyeti ile *كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ* *“Sizin üzerinize kisas farz kılındı.”*¹⁷¹ Âyetini peş peşe delil olarak kullanmıştır.¹⁷²

İbnü’l-Habbâz, eserinde âyetleri sadece nahiv konuları için değil, aynı zamanda sözlük anlamları, kelimelerin okunuşları gibi nahiv dışındaki çeşitli meseleler için de birer delil olarak vermeyi tercih etmiştir. Aşağıda sunulacak örnekler, onun âyetleri ele alışındaki kapsamlı yaklaşımını daha net bir şekilde ortaya koyacaktır.

Müellif, yukarıda ifade edildiği gibi birçok yerde kelimelerin lügavî anlamı için âyetleri istişhâda konu etmiştir. Örneğin o, bir cümlemin mübtedâ ve haber gibi temel öğelerden oluştuğunu açıklarken bu yapıya neden “cümle” denildiğini izah etmiş ve bu açıklamayı desteklemek için *لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً* *“İnkarcılar: Kur’ân ona bütünüyle bir defada indirilseydi ya! (diyorlar).”*¹⁷³ âyetini örnek vermiştir. O, mübtedâ ve haberin cümle oluşturmadaki rolüne dikkat çekmek için zikri geçen âyette yer alan *جُمْلَةً* kelimesinin sözlük anlamına değinmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁷ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 73.

¹⁶⁸ Fetih 48/1-2.

¹⁶⁹ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 366.

¹⁷⁰ Bakara 2/183.

¹⁷¹ Bakara 2/178.

¹⁷² İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 128.

¹⁷³ Furkân 25/32.

¹⁷⁴ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 108.

Âyetlerin istişhâda konu edildiği hususlardan bir diğeri de kelimelerin farklı anlamlarda kullanılması durumudur. İbnü'l-Habbâz, Kur'an'daki bazı âyetleri örnek vererek kelimelerin birden fazla anlamda kullanılabileceğini belirtmiştir. O, bu duruma delil olarak *يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ* “Allah sizi affetsin!”¹⁷⁵ âyetindeki muzâri fiilin ve *وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ* “Resûlüm de ki: Bağışla ve acı Rabbim!”¹⁷⁶ âyetindeki emir fiilinin, esas anlamlarının dışında dua anlamında da kullanıldığını kaydetmiştir.¹⁷⁷

Müellif, ayrıca *Lüma* metnini incelerken bazı yerlerin gramer tahlillerini yapmış ve bunları Kur'an âyetiyle desteklemiştir. Bu metodun güzel bir örneği, İbn Cinnî'nin ifade ettiği *جَعَلْتَ الْمُبْتَدَأَ هُوَ الْمَعْرِفَةَ وَالْخَبَرَ* cümlesinde *هو* zamirinin tahlilidir. O, bu cümlede geçen *هو* zamirinin tıpkı Sâffât Suresinde yer alan *وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ* “ve yalnız onun (Nuh) soyunu kalıcı kıldık.”¹⁷⁸ âyetindeki *هم* zamiri gibi fasıl zamiri olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁹

Müellif, âyetlerin çoğunu nahvî konuları desteklemek için kullanmıştır. Örneğin, bedel-i iştimâle misal olması açısından *يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَمِ قِتَالٍ فِيهِ* “Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar.”¹⁸⁰ âyetini istişhâda konu etmiştir. Bu bağlamda, âyette geçen “(haram ayda) savaşmak” anlamındaki *قِتَالٍ فِيهِ* ifadesi, haram ayların doğrudan bir parçası olmamasına rağmen onunla ilgili ve onu kapsayan bir konu olduğu için âyetteki *شَهْرِ الْحَرَامِ* ifadesinden bedel-i iştimâl olarak kabul edilmiştir.¹⁸¹

Bir diğer örnek de sayıların i'râbıyla ilgilidir. On bir ile on dokuz arasındaki sayıların her iki tarafının da mebnî olması gerekmektedir. Ancak on iki sayısı bu kurala bir istisnâ teşkil etmektedir. İbnü'l-Habbâz, istidlâlâle konu ettiği *فَأَنْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ* “Bunun üzerine taştan on iki göze fışkırdı.”¹⁸² âyetinde belirttiği üzere on iki

¹⁷⁵ Yûsuf 12/92.

¹⁷⁶ Mü'minûn 23/118.

¹⁷⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 102.

¹⁷⁸ Sâffât 37/77.

¹⁷⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 107.

¹⁸⁰ Bakara 2/217.

¹⁸¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 279.

¹⁸² Bakara 2/60.

sayısının ilk kelimesi olan اثنًا, tesniye olduğu için mu‘rab kullanıldığını ifade etmiştir. Bununla beraber iki sayı arasında izafet terkîbi bulunması nedeniyle söz konusu اثنًا kelimesindeki nûnun düştüğünü kaydetmiştir.¹⁸³

Âyetlerin istişhâda konu edildiği nahiv meselelerinden bir diğeri de temyîz meselesidir. Müellif, temyîze dair görüşlerini açıklarken bu konuyu وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا “Yerden de sular fişkırttık.”¹⁸⁴ âyetiyle örneklendirmiştir. Ona göre âyette geçen عُيُونًا kelimesi, mef‘ûl anlamı taşıyan temyîzdur.¹⁸⁵ O, ayrıca tekîd-i manevî konusunda لَاغْوَيْنَهُمْ أَجْمَعِينَ ve “Bunun üzerine meleklerin hepsi secde ettiler.”¹⁸⁶ فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ “Senin kudretine andolsun ki bütün insanları kesinlikle yoldan çıkaracağım.”¹⁸⁷ âyetlerini delil getirmiş ve mezkûr âyetlerde geçen كَلِمًا ve أَجْمَعِينَ kelimelerinin te’kîd olduklarını belirtmiştir.¹⁸⁸

Benzer bir diğer örnekte İbnü’l-Habbâz, kelime türüne dair şâhid olarak sunduğu النَّارُ وَعَذَابُ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا “(daha kötüsünü size bildireyim mi?) cehennem! Allah, onu inkâr edenler için belirledi.”¹⁸⁹ âyetinde geçen النَّارُ kelimesinin müennes olduğunu ifade etmiştir. Ona göre âyette النار kelimesine dönen هَا zamiri kelimenin müennes olduğunu göstermektedir.¹⁹⁰

İbnü’l-Habbâz, bazen de âyetleri yukarıda da ifade edildiği gibi nahiv dışındaki çeşitli konulara delil olarak sunmuştur. Örneğin o, “Cemi müzekker sâlim kelimelerin neden akıl sahibi kimselere has kılınmıştır?” sorusuna, “Çünkü akıl sahipleri diğer mahlukattan daha faziletlidir.” cevabını vermiş, akabinde “İnsanlar mı yoksa melekler mi daha faziletlidir?” sorusuna cevap olarak ise وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ “Andolsun biz Âdemoğluna şan وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

¹⁸³ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 437.

¹⁸⁴ Kamer 54/12.

¹⁸⁵ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 208.

¹⁸⁶ Sâd 38/73.

¹⁸⁷ Sâd 38/82.

¹⁸⁸ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 270. Diğer örnekler için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 234-235, 357,390, 453, 525.

¹⁸⁹ Hacc 22/72.

¹⁹⁰ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 125.

şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızdan üstün kıldık.”¹⁹¹ âyetini zikretmiştir.¹⁹²

Müellif, eserinde delil olarak sıkça farklı kıraatlere de başvurmuştur. Şiir ve Kur’ân’dan sonra en fazla kırâatleri delil olarak kullanmıştır. Özellikle kırâat-ı aşere olarak bilinen on meşhur kırâat âliminin okuyuşlarını vermiştir. O, bazen bu âlimlerin isimlerini zikretmiş,¹⁹³ bazen de sadece kırâati aktarmakla iktifa etmiştir.¹⁹⁴ Âyet-i kerimelerle delillendirme yaparken genellikle Âsım kırâatini temel alan müellif, diğer kırâatleri ise ikincil bir delil olarak veya bazen birinci delil olarak kaydetmiştir.¹⁹⁵ O, kırâatleri, aşağıda da zikredileceği üzere kelime okunuşlarını belirtmek ve nahiv meselelerini desteklemek amacıyla kullanmıştır.

İbnü’l-Habbâz, kırâat âlimlerinin yanı sıra, sahabe okuyuşlarına da atıfta bulunmuştur. Örneğin, *وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ “Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek (gerekir).”*¹⁹⁶ âyetindeki ذو kelimesinin Osmân b. Affân (ö. 35/656) tarafından ذَا şeklinde okunduğunu belirtmiştir.¹⁹⁷ Bir diğer örnekte ise *حَتَّى* harfinin Hüzeyl kabilesinde *عَتَّى*; İbn Mesûd’un da (ö. 32/653), *حَتَّى* *حَيْن* âyetini¹⁹⁸ *عَتَّى حَيْن* şeklinde okuduğunu kaydetmiştir. Ancak Ömer b. Hattâb’ın (ö. 23/644) bu okuyuşu yasakladığını da nakletmiştir.¹⁹⁹

Müellifin bu konudaki yöntemlerinden biri de bazen belirli bir kırâat âliminin adını anmadan kârilere şeklinde genelleme yaparak delillendirme yapmasıdır. Mesela, *وَإِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ “Zira Allah müminlerle beraberdir.”*²⁰⁰ âyetindeki *إِنَّ* harfinin hem fetha hem de kesre ile okunabileceğini açıklarken kârilere, cümleye başlarken *إِنَّ*

¹⁹¹ İsrâ 17/70.

¹⁹² İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 95.

¹⁹³ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 82, 132, 217, 318, 378, 607, 609, 611.

¹⁹⁴ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 82, 132, 231, 232, 603.

¹⁹⁵ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 132.

¹⁹⁶ Bakara 2/280.

¹⁹⁷ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 139.

¹⁹⁸ Yûsuf 12/35.

¹⁹⁹ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 243.

²⁰⁰ Enfâl 8/19.

şeklinde; gizli bir fiile müteallik olması durumunda ise أَنَّ şeklinde okuduklarını ifade etmiştir.²⁰¹

İbnü'l-Habbâz'ın kırâatle desteklediği bazı konular aşağıda zikredilmiştir:

Örneğin müellif, cümlede mef'ûlün bihin olması durumunda mastarın da nâib-i fâil olabileceğini belirtmiş ve bu görüşünü desteklemek için Ebû Cafer'in (ö. 130/747) “لِيُجْزَى قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ” “Çünkü Allah her toplumu, yaptığına göre cezalandıracaktır.”²⁰² kırâatini delil olarak sunmuştur. Söz konusu âyette yer alan لِيُجْزَى قَوْمًا cümlesi, لِيُجْزَى الْجَزَاءُ قَوْمًا şeklinde takdir edilmiştir. Bu durumda mastar olan الْجَزَاءُ kelimesi, لِيُجْزَى filinin nâib-i fâili konumundadır.²⁰³

Bir başka örnek de müstesnâ ile ilgilidir. İbnü'l-Habbâz, istisnâ konusunu ele alırken müstesnâ minhin açıkça belirtildiği ve cümlemin olumsuz olduğu durumlarda müstesnânın hem bedel hem de müstesnâ olarak -yani gizli bir fiilin mef'ûlü olarak- mansûb olabileceğini zikretmiştir. Bununla beraber o, müstesnânın bedel olmasının daha güçlü bir görüş olduğunu savunmuştur. Müellif, bu görüşünü desteklemek amacıyla çoğu kırâat âliminin مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ “(Eğer onlara kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın diye emretmiş olsaydık), pek azı müstesna bunu yapmazlardı.”²⁰⁴ âyetindeki قَلِيل kelimesini bedel olarak merfû' okuduklarını; Abdullâh b. Amr'ın (ö. 154/771) ise mezkûr kelimeyi müstesnâ kabul ederek mansûb okuduğunu kaydetmiştir.²⁰⁵

Kırâatlerin istişhâda konu edildiği bir diğer örnek de munâdânın hazfî meselesidir. İbnü'l-Habbâz'a göre, nidâ harfinden sonra bir fiilin veya harfin gelmesi munâdânın hazfedildiğine işaret etmektedir. Müellif, bu görüşünü Kisâ'nin يَا أَفْ

²⁰¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 154.

²⁰² Câsiye 45/14. Kırâat için bk. Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf Ebü'l-Hayr İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrû't-teysîr fî'l-kırâati'l-'aşr*, thk. Ahmed Muhammed Meflehü'l-Kudât (Ürdün: Dârü'l-Furkân, 2000), 554. Âsım kırâatinde: لِيُجْزَى şeklinde okunmaktadır.

²⁰³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 132. Başka örnek için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 179.

²⁰⁴ Nisâ 4/66.

²⁰⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 217. Kırâatler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrû't-teysîr fî'l-kırâati'l-'aşr*, 340; İbrâhîm b. İsmâîl el-Ebyârî, *el-Mevsû'etü'l-Kur'âniyye*, (Müessesetu Sicli'l-'Arab, 1985), 4/97.

اسْجُدُوا “(Şeytan böyle yapmış ki)... Allah’a secde etmesinler.”²⁰⁶ kırâatiyle desteklemiştir.²⁰⁷

Müellifin kırâati istidlâl olarak kullandığı bir diğer örnek de kelimenin i’râbının tespitine yöneliktir. O, وَلَا تَتَّبِعَنَّ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ, “Sakin kendini bilmezlerin yoluna uymayın.”²⁰⁸ âyetindeki تَتَّبِعَنَّ fiilinin hem teşdîd hem de tahfif olarak okunduğunu²⁰⁹ belirterek isimlerini anmadığı iki farklı kırâatin cümledeki i’râb değişikliğine etkisini açıklamıştır. Ona göre şeddeli okuyanlar, sondaki nûn harfinin te’kîd, âyetteki ﻻ harfinin ise nehy anlamında olduğunu belirtmişlerdir. Tahfifli okuyanlar ise söz konusu ifadeyi hâl olarak değerlendirerek ﻻ harfini nefy, sondaki nûnu da ref‘ alâmeti kabul etmişleridir.²¹⁰

2.2. Hadis

Hiz. Peygamber’in (s.a.v.) hadisleri, âlimlerin görüşlerine göre belâgat açısından Kur’ân-ı Kerîm’in ardından en üst düzeyde kabul edilen metinler olarak değerlendirilir. Bu durum, sadece anlam itibari ile değil aynı zamanda dilsel ve etkileyici konuşma kabiliyetiyle de öne çıkmaktadır. Resûlullah, ilahi bir inayetle ve özel bir yaratılışla donatılmıştır. Bunun yanı sıra güçlü bir kavrayışa ve sezgiye sahip olması ve “Cevâmi‘ü’l-kelim” vasfını taşıması da bu durumun temel sebeplerindendir. Bu durum, hadislerin dilsel yapısındaki ifade gücündeki istisnâî konumu açıklamaktadır. Dolayısıyla hadisler, sadece dini bir kaynak olmakla kalmayıp Arap dilinin ve belâgatının zirve örneklerinden biri olarak kabul görmektedir.²¹¹ Ancak nahiv âlimleri, nahiv alanda delil olarak kabul edilip edilmemesi noktasında hadisleri kategorize edip değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Başta Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) olmak üzere bazı nahiv âlimleri, hadislerin bu amaçla kullanılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre, hadisler orijinal sözlerin tam karşılığı

²⁰⁶ Neml 27/25. Kırâat için bk. İbnü’l-Cezerî, *Tahbîrû’l-teysîr fî’l-kırâati’l-‘aşr*, 492. Âsım kırâatine göre لَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ şeklinde okunmuştur.

²⁰⁷ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 318.

²⁰⁸ Yûnus 10/89.

²⁰⁹ Kırâatler için bk. İbnü’l-Cezerî, *Tahbîrû’l-teysîr fî’l-kırâati’l-‘aşr*, 402.

²¹⁰ İbnü’l-Habbâz, *Tevcîhu’l-lüma*, 529.

²¹¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 43; Fayhan, *İbn Cinnî’ye Göre Semâ Metodu*, 33-34.

olmayabilir, çünkü mana yoluyla rivayet edilmiş olma ihtimalleri vardır. Ayrıca, Arap olmayanlar tarafından aktarılan hadislerde dil hataları bulunabilmektedir.²¹² Çünkü Arap olmayan ravilerin bu dile hâkim olmadıkları iddia edilmiştir.²¹³ Buna mukabil İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Mâlik el-Endelüsî (ö. 672/1274), Abdulkâdir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) gibi nahiv âlimleri, tedvin dönemindeki rivayetlerin dil hatası içermediklerini ve doğru bir Arapça ile aktarıldığını ifade etmişlerdir. Ayrıca mana yoluyla aktarılan hadislerin aynı anlama gelen kelime değişiklikleriyle gerçekleştiğini ve dolayısıyla istişhâda engel bir durumun söz konusu olmadığına kanaat getirmişlerdir.²¹⁴ Şâtübî (ö. 790/1388) ve Süyûtî gibi nahiv âlimleri ise hem mana hem de lafza önem veren rivayetlerin kanıt olarak kullanılabileceği hususunda görüş beyan etmişlerdir. Bu durumda sadece mana ile rivayet edilen hadislerin nahivde istişhâda konu edilmesine kuşkuyla yaklaşmışlardır. Onlara göre Asrı saadetteki yazışmalar ve ibadetlerle ilgili rivayetler hem mana hem de lafza yönelik örnek hadislerdir.²¹⁵

İbnü'l-Habbâz'ın eserinde hadisleri de delil olarak kullanması onun hadislerin dilbilimsel argümanlar için güvenilir bir kaynak olabileceği görüşünü benimsediğini göstermektedir. Eserde dokuz farklı hadisin ele alındığı tespit edilmiştir. Müellif, bu hadisleri aktarırken isnâd zinciri ve kaynak belirtme gibi unsurlara yer vermemiştir. O, bazen hadisin tamamını aktarmış bazen de sadece hadisin şâhid olarak kullanıldığı kısmı vermiştir.²¹⁶ İbnü'l-Habbâz, *وأيده قوله عليه السلام، وأما في الحديث من قوله عليه السلام،* أن الصحابة قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم، وفي الحديث، *وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم* ifadeleriyle hadisleri delil olarak kullanmayı tercih etmiştir.²¹⁷

Müellif, hadisleri dilbilimsel kanıt olarak âyet ve şiirden sonra ikincil bir delil olarak değerlendirmiştir. Hadisler, özellikle nahiv kurallarının tespitinde ve kelime anlamlarının ortaya çıkarılmasında kullanılmıştır. Bu konuda aşağıda birkaç örnek verilecektir.

²¹² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî Şerhi't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1997) 2/154; Süyûtî, *el-İktirâh*, 43; Fayhan, *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*, 33-36.

²¹³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 43; Fayhan, *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*, 33-36.

²¹⁴ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/9-15; Fayhan, *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*, 33-36.

²¹⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, 43-46; Ali Ebû'l-Mekârim, *Usûlü't-tenkîri'n-nahvi* (Kahire: Dâru'l-Garîb, 2007) 137; Fayhan, *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*, 33-36.

²¹⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 203.

²¹⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 179, 203, 284, 388, 471, 474.

İbnü'l-Habbâz, yakîn ve şek bildiren fiillerinden olan زَعَمَ fiilinin şüpheli sözler için kullanıldığını belirten hocasıyla aynı görüşü paylaşmıştır. O, bunu desteklemek için كَذِبَ مَطِيَّةَ الْكَذِبِ “Kişinin en kötü binitisi ‘zannettiller’ sözüdür.”²¹⁸ hadisini delil olarak kullanmıştır.²¹⁹ Hadiste geçen زَعَمُوا ifadesi şüpheli bilgi anlamındadır.

Müellif, diğer bir hadisi de atıf vâvının anlamı için kullanmıştır. O, atıf vâvının tertîb için olmadığı hususunda Basra ve Kûfe ekolleri arasında icmâ olduğunu belirtmiş ve bu görüşünü temellendirmek için أَنَّ الصَّحَابَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ قَالُوا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي أَمْرِ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ: بِمَ نَبْدَأُ؟ قَالَ: ابْدَأُوا بِمَا بَدَأَ اللَّهُ بِهِ *Sahabeler Safâ ile Merve hakkında Peygamberimize (s.a.v.) Nereden başlayalım? diye sordular. O da Allah'ın başladığı yerden başlayın buyurdu.*²²⁰ hadisini delil getirmiştir. O, bu hadis için “Eğer Safa ve Merve kelimeleri arasındaki vâv harfî tertîb için olsaydı lisân ehli bu soruyu sorma ihtiyacı hissetmeyecekti.” şeklinde bir açıklama yaparak konuyu net olarak sunmaya çalışmıştır.²²¹

Bu konuda verilecek bir diğer örnek de kelime türünün tespiti üzerinedir. Müellif, نَعِم ve نَسَم kelimelerinin isim mi yoksa fiil mi olduğu konusundaki ihtilafları ele almış, Basra ekolünün bu fiillere müenneslik ت'ının eklenmesi sebebiyle her iki kelimeyi fiil olarak kabul ettiklerini kaydetmiştir. Onlar, görüşlerini مِنَ تَوْضَاءَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ “Kim cuma günü abdest alırsa bu da yeterlidir ve ne güzeldir.”²²² hadisiyle

²¹⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâût-Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 38/307, (No. 23403); Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Şuayb el-Arnâût (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “Kitâbü'l-Edeb”, 79 (No. 4972). Bu hadis mezkûr güvenilir iki hadis kaynağında da şu şekilde gelmiştir: زَعَمُوا. Hadis, sadece zanna dayanarak hüküm vermenin veya başkalarının ne düşündüğünü varsayarak hareket etmenin olumsuz sonuçlar doğuracağını ve bundan kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır.

²¹⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 179.

²²⁰ Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Ebvâbü'l-Hacc”, 7 (No. 862).

²²¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 284.

²²² Tirmizî, *es-Sünen*, “Ebvâbü'l-Cumu'a”, 4 (No: 497). Hadisin devamında وَمِنْ اغْتَسَلَ فَالْغَسْلُ أَفْضَلُ ifadesi de yer almaktadır. Yani hadiste gusletmeye imkân bulamayan için abdestin de yeterli ve güzel bir davranış olabileceği ifade edilmiştir.

desteklemişlerdir. Bu hadiste نعم kelimesine ت harfinin eklenmiş olması kelimenin fiil olduğunu göstermektedir.²²³

İbnü'l-Habbâz, أَشَدَّ kelimesinin müfred mi yoksa cemi mi olduğu konusunda ortaya çıkan görüş farklılıklarını ele alması da bir diğer örnektir. O, bu kelimenin tıpkı آجُر ve آك kelimleri gibi müfred bir isim olduğunu belirtmiş ve akabinde أَكْ مِنْ اسْتَمَعَ إِلَى قَيْنَةٍ صَبَّ: “Her kim, bir mecliste bir şarkıcı kadının söylediği şarkıyı dinlerse âhiret günü onun kulaklarına erimiş kurşun dökülür.”²²⁴

Hadislerin itikadi meselelerin belirlenmesinde de kullanıldığı görülmektedir. İbnü'l-Habbâz, yemin konusunu ele alarak dil bilgisi kuralları gereği her türlü isimle yemin edilebileceğini belirtmiştir. Müellif, bu düşüncesini desteklemek için لَا تَحْلِفُوا “Babalarınızın ve annelerinizin üzerine yemin etmeyin. Ve Allah’ın üzerine ancak doğru söylediğiniz zaman yemin edin.”²²⁵ hadisini delil getirmiştir. Müellif, bu hadisi yorumlarken dilin yapısı itibarıyla başkaları adına yemin etmenin mümkün olduğunu, ancak İslam dininin bu tür yeminleri onaylamadığını vurgulamıştır.²²⁶

2.3. Şiir

Arap gramerinde şiir, nahvî kuralların tespiti, açıklanması ve temellendirilmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Nahiv âlimleri, dilin kurallarını tespit ederken Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerin yanı sıra Arap şiirine de büyük önem vermişlerdir. Zira şiirle istişhâd, kelime yapılarının, cümle kuruluşlarının ve i’râb durumlarının açıklanması veya teyit edilmesi amacıyla fasih Arap şairlerinin sözlerinden delil getirilmesi anlamına gelmektedir. Bu yöntemin temel amacı, dil

²²³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 388.

²²⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 471. Güvenilir hadis kaynaklarında bu hadis şu şekilde yer alır: مَنْ اسْتَمَعَ إِلَى حَدِيثِ قَوْمٍ يَكْرَهُونَهُ، صَبَّ فِي أُذُنِهِ الْآنَكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/373, (No. 1866, 3382)).

²²⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Kitâbü'l-Eymân ve’n-Nüzür”, 4 (No: 3248); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasen Abdulmun‘im (Beyrut: Müessesetür-Risâle, 2001), “Kitâbü'l-İmân ve’n-Nüzür”, 16 (No: 4692).

²²⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 474. Başka hadis örnekleri için bk. 154, 367.

kurallarını keyfi veya şahsî yorumlara dayandırmaktan ziyade onları Arapların tabîi ve sahih dil kullanımına dayalı olarak ortaya koymaktır. Böylece dilin özgünlüğü ve doğruluğu muhafaza edilmiş, zamanla ortaya çıkabilecek yanlış ve yabancı tesirli kullanımların önüne geçilmiştir.

Nahiv âlimleri, genellikle dilde var olan ancak henüz kurala bağlanmamış yapıları tespit ederken veya mevcut kuralları açıklarken şiirdeki kullanımları incelemişlerdir. Ayrıca dilde nadir veya şâz kullanımlar da şiir sayesinde gün yüzüne çıkmıştır. Bu bağlamda dil bilginleri kanıt olarak kabul edilen ve edilmeyen şeklinde şiirleri kategorize etmişlerdir. Nahiv âlimleri dilin en saf ve bozulmamış halini temsil ettiğine inandıkları belirli dönemlerin şiirlerini delil olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu tercihin temelinde, İslam'ın yayılmasıyla birlikte Arap olmayan unsurların Arapçayı kullanmaya başlaması ve dilin asıl yapısında bozulmaların meydana gelebileceği endişesi yatmaktadır. Bu bağlamda âlimlere göre genellikle dört ana dönem şiir için referans alınmıştır.²²⁷ Bunlar:

- *Cahiliye Dönemi Şiirler*: İslam öncesi döneme ait şiirler Arapçanın bilinen en sahih bozulmamış hali olarak kabul edilir. Bu şiirler, nahiv kaidelerinin temelini oluşturan dilsel yapıları en orijinal haliyle yansıtır. İmruükays b. Hucr (ö. 540 m.), Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604 m.), Züheyr b. Ebî Sülmâ (ö. 609 m.) gibi Muallakât şairleri²²⁸ bu dönemin önemli temsilcilerindendir. Bu dönemin şiirleri nahiv âlimleri tarafından istidlâl faaliyetinde kullanılmıştır.²²⁹

- *Muhadramûn Dönemi Şiirler*: Hem cahiliye döneminde yaşamış hem de İslam'a ulaşmış şairlerin şiirleridir. İslam'ın gelişiyile birlikte dilin genel yapısında köklü bir değişim yaşanmadığı, aksine daha da geliştiği kabul edildiği için bu dönemin şiirleri de delil yönünden sahih kabul edilmiştir. Ağleb el-İclî (ö. 21/642), Lebîd b.

²²⁷ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/5-8; Ebû Alî el-Hasen İbn Reşîk el-Keyrevânî, *el-'Umde fî Mehâsini's-şi'ri ve Âdâbihî*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Dârü'l-Cil, 1981), 1/113; Mehmet Emin Efe, *Arap Gramerinin Şiirle İstişâdı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2022), 70; Durmuş, "İstişâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397.

²²⁸ Cahiliye devrinde şiir okumak için uygulanan panayirlardaki şiir yarışmalarından seçilen ve dönemin en belîğ şiirleri olarak kabul edilen kasidelere verilen addır. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Tülücü, "Muallakât" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/310-312.

²²⁹ İbn Reşîk, *el-'Umde*, 1/96-113; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/6; Durmuş, "İstişâd", 23/396-397; Emin Efe, *Arap Gramerinin Şiirle istişâdı*, 70-71.

Rebîa (ö. 40/661), Hassân b. Sâbit (ö. 60/680) ve Ka'b b. Zühayr (ö. 24/645) gibi isimler bu dönemin önemli şairleridir.²³⁰

- *İslamiyyûn/Mütekaddimûn Dönemi Şiirler*: Hicrî II. asrın başları veya ortalarına kadar uzanan şiirler de genellikle güvenilir kabul edilmiştir. Bu dönemde de dilin temel yapısının büyük ölçüde korunduğu ve bozulmaların henüz yaygınlaşmadığı düşünülür. Ferezdak (ö. 114/732), Kümeit (ö. 126/744) Cerîr b. 'Atiyye (ö. 110/728) ve Ahtal (ö. 92/710) gibi şairlerin şiirleri bu kategoriye girmektedir. Ancak bu dönemin sonlarına doğru dilin bozulmaya başlamasıyla birlikte nahiv âlimleri bu şiirlere daha seçici yaklaşmışlardır.²³¹

- *Müvelledûn/Muhdesûn Şiirler*: Emevî dönemi sonları ve özellikle Abbâsî döneminden itibaren -Hicrî 150 ve sonrası- şiirle istişhâd, dilde lahnın²³² yaygınlaşması sebebiyle daha seçici hale gelmiştir. Bu nedenle müvelledûn şiirleri genellikle dilbilgisi değeri açısından güvenilir kabul edilmemektedir.²³³

İbnü'l-Habbâz, eserinde görüşlerini temellendirirken en sık başvurduğu kaynak şiirlerdir. Eserinde 531 şiiri istişhâda konu yapmıştır. Şiirleri, أنشد، انشده، قال، كما قال، وهو قول فلان، احتج بقول الشاعر، استشهد بقول الشاعر، واستدلوا على ذلك بقول الشاعر قد أنشدَ gibi ifadeler kullanırken şiiri bir başkasından naklettiğinde ise أنشدَ ifadesini tercih etmiştir. Bu ayırım kaynak gösterdiği şiirlerin orijinalliği veya aktarım şekli hakkında bilgi vermektedir. O, çoğunlukla şiirleri tam bir beyit olarak sunarken bazen de sadece beytin bir kısmını zikretmiştir.²³⁵ Bunun yanı sıra kimi zaman art arda

²³⁰ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edebe*, 1/5-6; İbn Reşîk, *el-'Umde*, 1/113, 131-132; Durmuş, "İstişhâd", 23/396-397; Emin Efe, *Arap Gramerinin Şiirle İstişhâdı*, 77.

²³¹ İbn Reşîk, *el-'Umde*, 1/113-131; Durmuş, "İstişhâd", 23/396-397; Emin Efe, *Arap Gramerinin Şiirle İstişhâdı*, 79-80.

²³² Lahn, bir metni okurken veya konuşurken yapılan dilbilgisel hataları ifade eder. Özellikle Kur'an okuması bağlamında kullanıldığında, harflerin doğru özelliklerini (sıfatlarını) veya çıkış yerlerini (mahreçlerini) yanlış telaffuz etme durumunu tanımlar. Hem kelime yapısında ve dilbilgisinde yapılan hatalar hem de harflerin zat ve sıfatlarında yapılan hatalar lahn olarak adlandırılır. Detaylı bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, "Lahn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/56-57.

²³³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 58; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edebe*, 1/5-8; Emin Efe, *Arap Gramerinin Şiirle İstişhâdı*, 88-90.

²³⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 71, 81, 83, 94, 113, 116, 121, 327, 226.

²³⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 188, 236, 249, 267, 272, 276, 327, 328, 330, 334, 340, 375, 455, 469, 524, 564.

sıralanmış iki veya üç beyitlik şiirlere de yer vermiştir.²³⁶ Ayrıca, aynı metin içinde birden fazla şiiri peş peşe alıntıladığı da görülmüştür.²³⁷

İbnü'l-Habbâz, kullandığı şiirsel alıntılarının tamamının kaynağını belirtmemiştir. Kimi zaman şiirlerin sahiplerine atıf yaparken kimi zaman ise şairin ismini vermekten kaçınmıştır. O, bazen şair hakkında malumat da vermektedir.²³⁸ Müellif, bazı durumlarda da *ومن أبيات الكتاب* “*el-Kitâb adlı eserin beyitlerinden.*”,²³⁹ *أنشده أبو الفتح في الخصائص* “*Ebü'l-Feth, el-Hasâis adlı eserinde şiiri nakletmiştir.*”,²⁴⁰ *أنشده عبد القاهر الجرجاني في شرح الإيضاح* “*Abdulkâhir el-Cürcânî, şiiri el-İzâh adlı eserinde aktarmıştır.*”²⁴¹ şeklindeki ifadelerle eserin adını vererek şiiri nakletmiştir. Müellif ayrıca, genellikle şiiri vermeden önce gerekli bilgi ve açıklamalarda da bulunmaktadır.²⁴²

İbnü'l-Habbâz'ın eseri incelendiğinde, İmruülkays el-Kindî,²⁴³ ‘Antere el-‘Absî (ö. 614)²⁴⁴ Amr b. Külsûm, (ö. 584-600),²⁴⁵ ‘Adî b. Zeyd (ö. 600),²⁴⁶ Züheyr b.

²³⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 145, 155, 226, 459, 481, 502, 516, 526, 527, 536, 544, 565, 566, 567, 587, 588, 608.

²³⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 155, 157, 332, 475, 477, 489, 573.

²³⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 141, 137, 313.

²³⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 130.

²⁴⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 72.

²⁴¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 72, 249. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 125, 211.

²⁴² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 276, 338.

²⁴³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 118, 250, 341, 409, 477, 482. İmruülkays'ın asıl adı, Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr'dır. Cahiliye döneminin tanınmış meşhur muallakât şairlerindendir. Kabrinin Ankara Elmadag'da olduğu söylenmektedir. Şair hakkında bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-şu'arâ* (Kahire: Dârü'l-Hadîs), 1/107-136; Ahmet Savran, “İmruülkays b. Hucr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/237-238.

²⁴⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 183, 202, 354, 441. ‘Antere’nin asıl adı: ‘Antere b. Şeddâd b. Amr et-Temîmî el-Absî'dir. Cahiliye devri muallakât şairlerindendir. Alt dudağı yarık olduğu için “Anteretü'l-Felhâ” diye de anılır ve Antere kıssası ile meşhurdur. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-şu'arâ*, 1/243; Cemal Muhtar, “Antere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/327.

²⁴⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 379. Ebü'l-Esvet Amr b. Külsûm b. Mâlik et-Tağlibî. Cahiliye dönemi muallakât şairlerindendir. Irak topraklarında bulunan Tağlib kabilesine mensuptur. Amr'ın muallakât şiirleri ve dîvanı mevcuttur. Günümüze ancak 104 ile 106 beyti ulaşabilmiştir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-şu'arâ*, 1/228; Muharrem Çelebi, “Amr b. Külsûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/85-86.

²⁴⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 322. ‘Adî b. Zeyd b. Hammâdel-İbâdî et-Temîmî. Cahiliye devri Hristiyan bir şairdir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-şu'arâ*, 1/219.

Ebî Sülmâ,²⁴⁷ Nâbîga ez-Zübyânî,²⁴⁸ Hâtîm et-Tâî (ö. 578),²⁴⁹ gibi cahiliye dönemi; Lebîd b. Rebî'a,²⁵⁰ Hassân b. Sâbit,²⁵¹ Ka'b b. Züheyr,²⁵² gibi muhadramûn dönemi ve Zürrumme (ö. 117/735),²⁵³ Ferezdak²⁵⁴, Cerîr b. 'Atiyye,²⁵⁵ Rü'be b. 'Accâc (ö. 145/762),²⁵⁶ gibi İslâmiyyûn dönemine ait istişhâdı kabul edilen şairlerin şiirlerini sunmaya özen gösterdiği tespit edilmiştir.

Müellif, Sîbeveyhî, Müberred, İbnü's-Sikkît, Sa'leb, Zeccâc, İbnü's-Serrâc, es-Sîrâfî, Ebû Alî el-Fârisî, İbn Cinnî, İbn Fâris (ö. 395/1004), Cevherî (ö. 400/1009), Abdülkâhir el-Cürcânî ve daha birçok önemli isimden şiir alıntılanmıştır.²⁵⁷ Ayrıca müellif, hocası Mecdüddîn'den de şiirler nakletmiştir.²⁵⁸

İbnü'l-Habbâz, şiirleri nahiv meseleleri ve kelimelerin sözlük anlamları, okunuşları gibi nahiv dışındaki farklı konular için de kullanmıştır. Aşağıda müellifin şiirle istişhâdına dair bazı örnekler sunulacaktır:

²⁴⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 330, 337., Zühery b. Ebî Sülmâ (Ebû Büceyr) b. Riyâh el-Müzenî meşhur cahiliye dönemi Muallakât şairlerindendir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1/137; Tülücü, "Züheyr b. Ebî Sülmâ", 44/540-542.

²⁴⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 126, 215. Ebû Ümâme Ziyâd b. Muâviye b. Dıbâb b. Câbir en-Nâbîga ez-Zübyânî Yesrîb doğumludur. Cahiliye dönemi meşhur şairlerindendir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1/156; Tülücü, "Nâbîga ez-Zübyânî", 32/262-263.

²⁴⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 196, 197. Asıl adı Ebû Safâne Hâtîm b. Abdullâh b. Sa'd et-Tâî el-Kahtanî'dir. Cömertliğiyle bilinen cahiliye dönemi şairidir. Şair hakkında bk. Tülücü, "Hâtîm et-Tâî", 16/472-473.

²⁵⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 333, 452. Asıl adı Ebû 'Akîl Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer el-Âmirî el-Ca'ferî'dir. Cahiliye döneminde yaşamış ve Müslüman olan İslam şairidir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1/266.

²⁵¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 388, 452. Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Hazrecî el-Ensârî. Yesrîb'de doğdu. Cahiliye döneminde yaşamış daha sonra Müslüman olmuş İslam şairidir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1/296.

²⁵² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 181, 341, 349; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1/153.

²⁵³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 71, 221, 275, 450, 591. Ebû'l-Fâris Zürrumme Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Adevî el-Kinânî, Emevi dönemi tabiat tasvir ile öne çıkmış şairdir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1/515.

²⁵⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 162, 273, 456, 588. Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'sâ et-Temîmî. Emevi dönemi meşhur şairlerindendir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1/462.

²⁵⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 98, 132, 323, 554. Cerîr b. 'Atiyye b. el-Hatafâ et-Temîmî. Emeviler dönemi şairidir. Eski üslûbu devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biridir. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 1/456.

²⁵⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 155, 182, 236, 614. Ebû'l-Cahhâf Rü'be b. Abdullâh el-'Accâc et-Temîmî es-Sa'dî. Arap recez şiirinin temsilcilerindendir. Şair hakkında bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, 2/578.

²⁵⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 203, 125, 67, 309, 145, 489, 206, 181, 346, 455, 110, 374.

²⁵⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 457.

Müellif, muzâf ile muzâfun ileyhın terhîm edilemeyeceğini belirtmiş ancak, şiirde zaruret olması durumunda muzâfun ileyhın terhîm edilebileceğini savunmuştur. O, bu görüşünü şu şiirle desteklemiştir:

خُذُوا حَظَّكُمْ يَا آلَ عِكْرَمَ وَاذْكُرُوا
أَوَاصِرَنَا وَالرَّحْمَ بِالْغَيْبِ تُذَكِّرُ

“Ey İkrime ailesi! Payımıza düşeni alın ve aramızdaki bağları unutmayın. Çünkü akrabalık bağı gıyaben de olsa hatırlanmaya değerdir.”²⁵⁹ [Tavîl]

Şiirde geçen عكرم kelimesi cümle içinde muzâfun ileyh konumundadır. Söz konusu kelime عكرمة isminin terhîm edilmiş halidir.²⁶⁰

Şiirin nahvî kuralların tespitinde kullanıldığına bir diğer örnek ise zaman zarfının kapsamıyla ilgilidir. İbnü'l-Habbâz, zarfların kısımlarını açıklarken belli bir zamanı olmayan müphem zarflar için şu beyti örnek göstermiştir:

جَعَلْتُ وَمَا بِهِ مِنْ جَفَاءٍ وَلَا قَلًا
أَزُورُكُمْ يَوْمًا وَأُهْجِرُكُمْ شَهْرًا

“Aramızda ne bir küskünlük ne de bir kırgınlık var. Ne var ki, bir gün gelip ziyaret ediyor, sonra bir ay boyunca sizden uzak duruyorum.”²⁶¹ [Tavîl]

Şiirde geçen يوم ve شهر kelimeleri belli bir zaman diliminden ziyade manasında kapalılık bulunmaktadır.²⁶²

Şiirle istişhâda bir başka örnek de te'kid nûnu konusunda verilmiştir. Te'kid nûnu olan nûnu sakîlenin emir ve nehy fiillere de dahil olduğunu belirten İbnü'l-Habbâz, bu görüşünü A'şâ'ya nispet ettiği aşağıdaki beyitle desteklemiştir:

وَلَا تَقْرَبَنَّ جَارَةً إِنَّ سِرَّهَا
عَلَيْكَ حَرَامٌ فَانْكِحَنَّ أَوْ تَأْبَدًا

“Sakin komşunun sırrına (evinde olan bakire kız) yaklaşma, zira o sana haramdır. Ya evlenip yuva kur ya da ebediyen yalnız kal.”²⁶³ [Tavîl]

²⁵⁹ Şiir, Züheyr b. Ebî Sûlmâ'ya aittir. Şiir hakkında bk. Muhammed b. Muhammed Hasen Şürrâb, *Şerhu 'ş-şevâhidi 'ş-şî'riyye fî Emâti'l-kütübi'n-nahviyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2007), 1/486.

²⁶⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 338. İbnü'l-Habbâz, şiirin kime ait olduğunu belirtmemiştir.

²⁶¹ Kaynaklarda şiirin Abdullâh b. Ömer el-'Arcî'ye (ö. 120/737) ait olduğu bildirilmektedir. Şiir hakkında bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed eş-Şeybânî et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî'l-hamâse* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, t.y.), 2/72. 'Arcî, Küreyşli olup Hz. Osman'ın torunudur ve Emevî şairlerindendir. Detaylı bilgi için bk. Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Muhammed Fehmî Hicâzî (Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmî, 1991), 3/186.

²⁶² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 189. Şiirin râvisi belirtilmemiştir.

²⁶³ Şiir için bk. Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm b. Hüseyin el-Fârâbî, *Mu'cemu Dîvânî'l-edeb*, thk. Muhammed Muhtâr Ömer (Kahire: Müessesetü Dâru'ş-Şu'b, 2003), 2/151.

Bu beyitte te'kîd nûnu şiirdeki *ولا تقرب* nehy fiilinin sonuna eklenmiştir.²⁶⁴

İbnü'l-Habbâz, on üç ile on dokuz arasındaki sayıları işlerken önemli bir kurala şöyle dikkat çekmiştir: “*On üç ile on dokuz arasındaki sayıların temyîzi müzekker ise sayının ilk kelimesi müennes olur. Fakat bu sayıların temyîzi müennes ise sayının ilk kelimesi müzekker olur.*” Müellif, bu durumu Cerîr’e ait olduğunu belirttiği bir şiirle desteklemiştir:

فِي خَمْسَ عَشْرَةَ مِنْ جُمَادَى لَيْلَةً لَا أَسْتَطِيعُ عَلَى الْفِرَاشِ رَقَادِي

“Cümâdâ ayının on beşinci gecesi, gözüme bir türlü uyku girmiyor.”²⁶⁵ [Kâmil]

Şiirde geçen لَيْلَة kelimesi temyîzdir ve müennestir. Bu sebeple on beş sayısında ilk sayı müzekker gelmiştir.²⁶⁶

İbnü'l-Habbâz, şiirleri sadece nahiv konularına değil, aynı zamanda kelime anlamlarını pekiştirmek için de birer kanıt olarak kullanmıştır. Örneğin o, i'râb ve binâ konusunda i'râb kelimesinin sözlükte açıklamak, açığa vurmak anlamında olduğunu belirtmiş, akabinde İbnü's-Sikkît'in *el-İslâh* adlı eserinde naklettiğini²⁶⁷ belirttiği aşağıdaki şu beyti konuya delil getirmiştir:

وَقَدْ كُنْتُ أَكْتُو عَنْ قَدُورٍ بَغِيرَهَا وَأُعْرِبُ أَحْيَانًا بِهَا فَأُصَارِحُ

“Kazûr’dan (kadın ismi) bahsederken kimi zaman üstü kapalı konuşur, kimi zamansa açıkça adını anmaktan çekinmezdim.”²⁶⁸ [Tavîl]

Müellif, yukarıdaki beyitte geçen *اعرب* kelimesinin açıklamak anlamında olduğunu belirtmiştir.²⁶⁹

İbnü'l-Habbâz, başka bir yerde bir kelimenin anlamını açıklarken İmruükays’a nispet ettiği aşağıdaki şiiri kanıt olarak kullanmıştır:

فَلَمَّا دَخَلْنَاهُ أَضْفَنَّا ظُهُورَنَا إِلَى كُلِّ حَارِيٍّ قَشِيبٍ مُشْطَبٍ

²⁶⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 526.

²⁶⁵ Şiir Cerîr’in divanında geçmektedir. Şiir için bk. Muhammed b. Habîb, *Dîvânü Cerîr bi Şerhi Muhammed b. Habîb*, thk. Nu'mân Muhammed Emîn Tâhâ (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, t.y.), 1/507, (no: 136).

²⁶⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 438.

²⁶⁷ İbnü's-Sikkît Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk, *İslâhü'l-mantık*, thk. Muhammed Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002), 108.

²⁶⁸ Şiirin ravisi bilinmemektedir. Şiir hakkında bk. Hasen Şürrâb, *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye*, 1/246.

²⁶⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 68.

“Oraya girer girmez, yepyeni ve pırıl pırıl desenlerle süslü duvarlara yaslandık.”²⁷⁰
[Tavîl]

Müellif, الإضافة/izâfet kelimesinin lügavî ve sinâî iki anlamının olduğunu belirtmiş ve mezkûr şiirde de geçtiği gibi lügavî anlamının dayamak/yaslanmak manasına geldiğini zikretmiştir.²⁷¹

Kelimelerin sözlük anlamı için verilen örneklerden bir diğeri de يَلْمَع kelimesidir. Bu kelimenin fiil vezni ve sıfat illetleri sebebiyle gayrı munsarif olduğunu belirten müellif, bunun anlamı için aşağıdaki beyti delil getirmiştir:

وَلَمَّا شَكَّوتُ الْحُبَّ كَيْمَا تُثَيِّبَنِي بُودِي قَالَتْ إِنَّمَا أَنْتَ يَلْمَعُ

“Sana aşkıma itiraf ettiğimde, senden bir karşılık beklerken, o ‘yalan söylüyorsun’
diyerek beni hafife aldı.”²⁷² [Tavîl]

İbnü’l-Habbâz, beyitte yer alan يَلْمَع kelimesinin كَذَّاب yani yalancı anlamında olduğu kaydetmiştir.²⁷³

Müellif, yukarıda zikredilen alanlar dışında kelimelerin okunuşlarına dair hususlarda da istişhâda uygun beyitleri kullanmayı tercih etmiştir. Örneğin müellif, ism-i işâret olan أولاء kelimesi hakkında farklı görüşlere değindikten sonra bazılarının bunu أولًا şeklinde sükûn üzere mebnî okuduklarını aktarmış ve söz konusu kelimeyi Kümeýt’e nispet ettiği aşağıdaki beyitle desteklemiştir:

وَكُنْتُ لَهُمْ مِنْ هَوْلَاءٍ وَهَوْلَا مَجْنَأًا عَلَى أَنِّي أَدُمُّ وَأُقْصَبُ

“Onların hem içinden hem dışından gelen saldırılara göğüs geren bir kalkan
gibi idim, ancak bu uğurda kanım akıyor ve parçalanıyordum.”²⁷⁴ [Tavîl]

²⁷⁰ Hasen Şürrâb, Şerhu’ş-şevâhidi’ş-şi’riyye, 1/116.

²⁷¹ İbnü’l-Habbâz, Tercîhu’l-lüma, 250.

²⁷² İbnü’l-Habbâz şairi belirtmemiştir. Kaynaklar şiirin Zürrumme’ye ait olduğunu kaydetmiştir. Zürrumme’nin divanında bu beytin ikinci kısmı (acûz) farklı geçmektedir: وَلَمَّا شَكَّوتُ الْحُبَّ كَيْمَا بُودِي قَالَتْ إِنَّمَا أَنْتَ تَمْرَحُ. Detaylı bilgi için bk. Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (ö. 233/846), Dîvânu Zürrumme Şerhu Ebî Nasr el-Bâhilî, thk. Abdulkuddûs Ebû Sâlih (Cidde: Müessesetü’l-Îmân, 1982), 2/1210, (No: 38).

²⁷³ İbnü’l-Habbâz, Tercîhu’l-lüma, 408.

²⁷⁴ Şiirin ikinci kısmı (acûz) bazı kaynaklarda مُجْنَأًا عَلَى أَنِّي أَدُمُّ وَأُقْصَبُ şeklinde geçmektedir. Detaylı Bilgi için bk. Seleme b. Müslim el-‘Avtibî es-Suhârî, el-İbâne fi’l-lügati’l-‘Arabîyye, thk. Abdülkerîm vd. (Ummân: Vizâretü’t-Türâsi’l-Kavmî, 1999), 4/567.

Yukarıdaki beyit incelendiğinde sadr kısmının sonunda yer alan هؤلا kelimesinin sükûn üzere mebnî olarak kullanıldığı müşahede edilecektir.²⁷⁵

Konuyla ilgili benzer bir diğer örnek ise الذي kelimesinin okunuşudur. İbnü'l-Habbâz, ism-i mevsûl konusunda الذي kelimesinin okunuşu hakkında dört lehçe olduğunu açıkladıktan sonra sırasıyla اَلَّذِ، اَلَّذِ، اَلَّذِ okunuşlarını vermiş ve اَلَّذِ hariç diğerleri için aşağıdaki şiirleri kullanmıştır:²⁷⁶

وَلَيْسَ الْمَالُ فَاعْلَمَهُ بِمَالٍ وَإِنْ أَغْنَاكَ إِلَّا لِلَّذِ

“Bil ki mal, sadece onunla yüce mertebelere ulaşan birine ait olmadıkça, kimseye mal sayılmaz.” [Vâfir]

وَالَّذِ لَوْ شَاءَ لَكَانَتْ بَرًّا وَجَبَلًا أَصَمَّ مُشْمَخِرًا

“Dilediği takdirde onu bereketli bir toprağa da çevirebilirdi, sarp ve sağır bir dağa da...” [Recez]

وَلَمْ أَرِ بَيْتًا كَانَ أَعْجَبَ سَاكِئًا مِنْ اَلَّذِ بِهِ مِنْ آلِ عَزَّةٍ عَامِرٍ

“Azze ailesinin oturduğu o ev kadar hayret verici bir eve rastlamadım.” [Tavîl]

İbnü'l-Habbâz'ın belirttiğine göre birinci ve ikinci beyit Ebû Saîd es-Sîrâfî,²⁷⁷ üçüncü beyit ise Vâhidî (ö. 468/1075)²⁷⁸ tarafından nakledilmiştir.²⁷⁹

İbnü'l-Habbâz ayrıca şiirleri sarf konuları için de kullanmıştır. Şöyle ki müellif, صَحْرَاء ve خُنْفَسَاء gibi sonu elif-i memdûde ile biten kelimelerden cemi müennes yapılırken sondaki hemzelerin vâv harfine dönüştüklerini ve bu dönüşümün çokça olduğunu kaydetmiştir. Akabinde sahabe Kays b. ‘Âsım’a (ö. 47/667) nispet edilen şu beyti istişhâda konu etmiştir:

أَتَانِي وَعَيْدُ الْحَوْفَزَانِ وَدُونَهُ مِنْ الْأَرْضِ صَحْرَاوَاتٍ فَلَجٌ وَقُورُهُا

²⁷⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 71.

²⁷⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 487.

²⁷⁷ Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, thk. Ahmed Hasen Mehdilî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 2/42. Şairler bilinmemektedir.

²⁷⁸ Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Vâhidî en-Nîsâbü'rî eş-Şâfiî. Tefsir, fıkıh, nahiv ve lügat âlimidir ve şairdir. *el-İğrâb fi'l-i'râb ve el-basût fi't-tefsîr* (16 cilt) gibi eserleri vardır. Detaylı bilgi için bk. Çetin, “Vâhidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/438-439. Vâhidî'nin şiiri hangi eserinde naklettiğine dair bir bilgiye rastlayamadık.

²⁷⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 487-488.

“Havfazân’ın tehdidi bana kadar geldi, ne fayda? Aramızda aşılmaz, uçsuz bucaksız çöller var.”²⁸⁰ [Tavîl]

Şiirde geçen صحراوات kelimesi cemi müennestir ve müfredindeki hemze, vâv harfine ibdâl olmuştur.²⁸¹

İbnü’l-Habbâz, kırâat farklılıklarına yönelik de şiirleri istişhâda konu etmiştir. Örneğin, فُعْلَاتُ, فُعْلَاتُ, فُعْلَاتُ şeklinde ayne’l-fiilin zammeli, fethalı ve cezimli olabileceğini belirtmiştir. Zammeli okunuşa حُجْرَات kelimesini örnek veren müellif, ayne’l-fiili vâv, yâ veya idğâmlı olan kelimelerin ise يَيْضَات ve جَوْرَات şeklinde cezimli okunduklarını kaydetmiştir. Ayrıca, Hüzeyl kabilesinin vâv ve yâ harfli bu kelimelerin cemi hallerini fetha ile okuduklarını belirtmiştir. Bu duruma delil olarak ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ “Bunlar, mahrem (kapanmamış) halde bulunabileceğiniz üç vakittir.”²⁸² âyetindeki عَوْرَات kelimesini عَوْرَات şeklinde okuduklarını aktarmıştır. O, bu görüşlerini desteklemek amacıyla Hüzeyl kabilesi şairinin şu beytini delil olarak sunmuştur:

أَبُو يَيْضَاتٍ رَائِحٌ مُتَأَوِّبٌ رَفِيقٌ بِمَسْحِ الْمِنْكَبَيْنِ سَبُوحٌ

“O, alacalı beyaz bir attır. Akşam döner, sabah erkenden yola koyulur.

Omuzları okşanmaya alışkın, bir balık gibi hızlı koşan, uysal ve güçlü bir

hayvandır.”²⁸³ [Tavîl]

Görüldüğü üzere beyitte geçen يَيْضَات kelimesinin ayne’l-fiili fethalı olarak kullanılmıştır.²⁸⁴

²⁸⁰ Şiir Kays b. Âsım el-Minkariye (ö. 47/667) aittir. Beyit için bk. Ebû Hasen Alî b. Muhammed el-‘Adevî eş-Şimşâtî (ö. 377/987), *el-Envâr ve Mehâsinü’l-eş’âr*, thk. Seyyid Muhammed Yûsuf (Kuveyt: Matba‘atü Hukûmeti Kuveyt, 1977), 94. Cahiliye dönemi şair sahabilerinden olan Minkarî, iyi bir hatip olarak da tanınmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Ali Osman Ateş, “Kays b. Âsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/90.

²⁸¹ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 98.

²⁸² Nûr 24/58.

²⁸³ Hasen Şürrâb, *Şerhu’ş-şevâhidi’ş-şi’riyye*, 1/246. Şiirin kime ait olduğu bilinmemektedir.

²⁸⁴ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 468-469.

2.4. Mesel (Atasözü/Deyim)

Mesel, sözlükte benzer, denk, eş, öğüt, işaret gibi anlamlara gelmektedir.²⁸⁵ Terim olarak ise: “*Halkın uzun yıllara dayanan deneyim ve gözlemleri sonucunda oluşmuş, yeni bir olayın eski bir olaya benzetilmesini ifade eden ve açıklanmasını sağlayan, yol gösterici ve öğüt verici sözlerdir.*”²⁸⁶

Mesellerin hadisler ve Arap şiiri gibi fasih Araplardan rivayet edilmesi ve güvenilir bir yolla dil âlimlerine ulaşması gerekmektedir. Kısa ve kolayca ezberlenebilir yapıları sayesinde meseller, Cahiliye döneminden itibaren günümüze kadar büyük ölçüde bozulmadan aktarılmış, bu yönüyle Arap dili açısından en güvenilir rivayet türlerinden biri kabul edilmiştir. Bu sebeple Arap gramerinin oluşum sürecinde delil olarak kullanılmışlardır. Ancak bir meselin dil malzemesi olarak değerlendirilebilmesi için kadim bir döneme ait olması şart koşulmuştur. Bu dönem; şehirli Araplar açısından hicrî ikinci yüzyılın ortalarına, bedevî Araplar açısından ise dördüncü yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır. Zira bu zaman diliminde Arapların başka kültürlerle temaslarının sınırlı olması sebebiyle dillerinin özgünlüğünü korudukları kabul edilmektedir. Sonraki dönemlere ait meseller ise dilin bozulmaya başladığı düşüncesiyle güvenilir kabul edilmemiştir. Arap dilcilerinin eserleri incelendiğinde Sîbeveyhi, Ferrâ ve Müberred gibi âlimlerin mesellerden diğer nesir türlerine kıyasla daha sık faydalandıkları, fakat Kur’ân ve şiire nispetle daha sınırlı düzeyde başvurdukları görülmektedir.²⁸⁷

Arap gramerinde mesel yoluyla istişhâd, bir dilbilgisi kuralını desteklemek amacıyla mesel örneklerinden yararlanma yöntemidir. Bu yöntem, Arap dilinin köklü yapısının açıklanmasında önemli bir rol üstlenir. Bir kuralın doğruluğu meselle temellendirildiğinde, dil âlimi söz konusu kuralın dilin doğal işleyişinde yerleşik ve

²⁸⁵ Halil b. Ahmed Ebû Abdurrahmân el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-‘ayn*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Küttübî'l-‘İlmiyye, 2002), “msl”, 4/118; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-lüga*, thk. Muhammed ‘Îvad Mur‘ib (Beyrut: Dâru l-İhyâi't-Türasi'l-‘Arabi, 2001), “msl”, 15/70-71; İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, “msl”, 11/610; Ebû Tahir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), “msl”, 1056; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meydânî en-Nisâbü'rî (ö. 518/1124), *Mecme'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dârü'l-Ma‘rife, y.y.), 5-6; Mehmet Demirbilek, *Arap Dilinde Meselle İstişhâd* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 7-10.

²⁸⁶ Farklı tanımlar için bk. Abdülmecîd Katâmiş, *el-Emsâlü'l-‘Arabiyye* (Suriye: Dârü'l-Fikr, 1988), 11; Demirbilek, *Arap Dilinde Meselle İstişhâd*, 10.

²⁸⁷ Demirbilek, *Arap Dilinde Meselle İstişhâd*, 80-84.

toplum tarafından benimsenmiş örneklerle desteklendiğini ortaya koyar. Böylece gramer kuralları, soyut ve teorik kabullerden ziyade, dilin yaşayan pratikleri üzerinden inşa edilmiş olur.

Mesel yönteminin temel gayesi, dilbilgisi kurallarını, işleyişini ve doğallığını sadece kuramsal kaideler üzerinden değil, aynı zamanda pratik ve somut numuneler aracılığıyla da ortaya koymaktır.

İbnü'l-Habbâz, -tespitlerimize göre- eserinde altı yerde meselle istişhâda bulunmuştur. O, meselleri ilgili nahiv konusunda birinci şahit olarak sunmuştur.²⁸⁸ Bazı meseller âyetlerden sonra,²⁸⁹ bazıları ise şiirlerden sonra ikinci delil olarak ele alınmıştır.²⁹⁰ Müellif, meselleri وفي المثل , وكنولهم , وكنول العرب , وكنول العرب , وكنول العرب şeklinde ibareleri kullanarak aktarmıştır. O, bir mesel hariç²⁹¹ diğerlerinin ravisini ve kaynağını belirtmemiştir.

Tevcihu 'l-lüma'da mesellerin istişhâda konu edildiği örnekler şunlardır:

İbnü'l-Habbâz, قَد harfinin muzâri fiile taklîl anlamı kattığını belirtmiş ve إِنَّ الكذوبَ قَدَ يَصْدُقُ “Yalancı kişi bazen doğru da konuşur.”²⁹² meselini istişhâda konu etmiştir.²⁹³ Buna göre bu atasözü, yalancının nadiren de olsa doğru söz söyleyebileceğini ifade etmektedir.

Müellif, يَا جَارَةُ “Ey komşu, kastım sensin beni dinle!”²⁹⁴ meselini de mef'ûlün bihin fiilden önce gelebileceğine dair örnek vermiştir. Meselde yer alan ve mef'ûl olan إِيَّاكَ, kendi âmili olan أَعْنِي fiilinden önce kullanılmıştır.²⁹⁵

²⁸⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu 'l-lüma*, 184.

²⁸⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu 'l-lüma*, 176.

²⁹⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu 'l-lüma*, 204.

²⁹¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu 'l-lüma*, 184.

²⁹² Bu mesel, Meydânî'nin *Mecme 'u'l-emsâl*'inde de geçmektedir. bk. Meydânî, *Mecme 'u'l-emsâl*, 1/17, no: 33.

²⁹³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu 'l-lüma*, 63.

²⁹⁴ Mesel, Sehl b. Mâlik el-Fezârî'ye aittir. Meydânî, mesel hakkında şunları kaydetmiştir: Sehl, bir kadın görür ve ona âşık olur. Ona nasıl bir mesaj göndereceğini bilemez. Bir gün Sehl, kadın onu duyacak şekilde çadırın avlusuna oturur ve şu şiiri okumaya başlar: “Ey Bedevi ve medeni hayatın en hayırlısının kardeşi, Fezârîli bu genç hakkında ne düşünüyorsun? Kokulu, soylu bir kadına âşık oldu... Ey komşu, kastım sensin beni dinle!” Mesel hakkında bk. Meydânî, *Mecme 'u'l-emsâl*, 1/49, no: 187; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullâh b. Sehl b. Saîd b. Yahyâ b. Mihrân el-‘Askerî (ö. 400/1009 [?]), *Cemheretü'l-emsâl* (Beyrut: Dârü'l-Fikr t.y.), 1/29, no: 14.

²⁹⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu 'l-lüma*, 176.

Bir diğ er mesel de ظن  ve benzerleri ile ilgilidir. İbnül-Habbâz, ظن  ve benzerlerinin fâil ile yetinebileceğini kaydetmiş ve bu kuralı desteklemek için مَن يَسْمَعُ “Kim (dedikodu) dinlerse önyargı ve ş p e besler.”²⁹⁶ meselini kanıt olarak zikretmiştir. Meselde geçen يخل  kelimesi ef  l-i şektir, fâili müstetir    dir. Müellif, bu meselin Eksem b. Sayfi’ye ( . 612 [?])²⁹⁷ ait olduğunu belirtmiştir.²⁹⁸

Başka bir örnekte ise müellif, h  lin kendi   milinden önce gelebildiğini kaydetmiş ve bu görüşünü desteklemek için şu meseli şâhid sunmuştur: شَتَّى تَوُوبُ الْحَلَبَةِ “İşini bitiren herkes kendi yolunda gider.”²⁹⁹ Meselde geçen شتى  kelimesi مَتَفَرِّقِينَ takdirinde تَوُوب  filinin f  ilinden h  lidir ve   miline takaddüm etmiştir.³⁰⁰

İbnül-Habbâz,  طَرِقَ كَرَا  نَ النَّعَامِ فِي الْقَرْىَ “Ey kuş başını eğip sus, çünkü köylerde deve kuşları vardır.”³⁰¹ meselini de كَرَوَانَ ve صَمَيَانَ kelimelerinin terhîm edilmesine dair istiş  da konu etmiştir. Meselde geçtiği gibi mezkûr iki kelime يَا كَرَا ve يَا صَمَا şeklinde terhîm edilebilmektedir.³⁰²

Müellifin عسى  fiilinin haberinin muz ari fiil şeklinde ve başına    edatı ile kullanılması gerektiğini belirtmesi de bir diğ er örnektir. Bu durumda    ve

²⁹⁶ Meydânî meseli şöyle açıklar: “Bu deyim, insanların dedikodularını, kusurlarını ve olumsuz haberlerini dinleyen kişinin, onlara karşı kalbinde hoş olmayan duygular, önyargı veya ş p e besleyeceğini anlatır.” bk. Meydânî, *Mecme’u’l-emsâl*, 2/300, no: 4012; Eb   Hilâl el-‘Askerî, *Cemheret  l-emsâl*, 2/263, no: 1656.

²⁹⁷ Eksem b. Sayfi b. Reb  h b. el-Haris b. Meğ  ş b. Mu’  viye et-Temîmî. Cahiliye devrinde ş irleriyle, hikmetli sözleriyle h  kimu’l-‘Arab olarak bilinmektedir. Detaylı bilg  için bk. Asri   buk  , “Eksem b. Sayfi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/550-551.

²⁹⁸ İbnül-Habbâz, *Tev  ihu’l-l  ma*, 184.

²⁹⁹ Mesel, bir topluluğun bir araya gelmesi ve sonrasında işlerinin ayrılıkla sonuçlanması anlamını ifade etmektedir. Bu sözün kökeni şuradan gelmektedir:  obanlar develerini su kaynağına toplu halde getirirler, ancak dönüşte ayrı ayrı dönerler ve her biri devesini kendi başına sağar. Bu söz, insanların huylarının ve karakterlerinin farklılığını anlatmak için bir benzetme olarak kullanılır. Detaylı bilgi için bk. Meydânî, *Mecme’u’l-emsâl*, 1/358, no: 1914; Eb   Hilâl el-‘Askerî, *Cemheret  l-emsâl*, 1/541, no: 994.

³⁰⁰ İbnül-Habbâz, *Tev  ihu’l-l  ma*, 204.

³⁰¹ Bu mesel Türkçeye “Sen sus bilen konuşsun.” şeklinde aktarılabilir. Bu, birinin kendisinden daha güçlü, daha bilgili veya daha yetenekli biri karşısında sessiz kalması, haddini bilmesi gerektiğini ifade etmek için kullanılır. Mezkûr mesel hakkında detaylı bilgi için bk. Meydânî, *Mecme’u’l-emsâl*, 1/431, no: 2273; Eb   Hilâl el-‘Askerî, *Cemheret  l-emsâl*, 1/194, no: 227.

³⁰² İbnül-Habbâz, *Tev  ihu’l-l  ma*, 339.

devamındaki fiil, عَسَى fiili için mahallen mansûb haber kabul edilir. Bu hususta عَسَى العَوِيرُ أَبُوْسَا “Belki de kötülük, size bu küçük mağara tarafından gelir.”³⁰³ meselini sunan müellife göre bu atasözünün aslı عَسَى العَوِيرُ أَنْ يَكُونَ أَبُوْسَا şeklindedir.³⁰⁴

2.5. İcmâ

Sözlükte karar vermek, anlaşma ve mutabakat anlamına³⁰⁵ gelen icmâ, bir nahiv terimi olarak “Bir dil kuralının veya kullanımının doğru ve geçerli olduğunu kanıtlamak için belli bir dönemde özellikle önde gelen dil bilimcilerinin ve uzmanlarının o konu hakkında ortak görüş birliği içinde olmalarıdır.”³⁰⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Ancak nahiv ilminde icmâ denilince genellikle Basra ve Kûfe âlimleri arasındaki ittifak kastedilir.³⁰⁷ İcmâ yoluyla istişhâd ise bu görüş ittifakını delil olarak sunma yöntemidir. İcmâ, özellikle dilbilgisel bir ihtilaf veya anlaşmazlık durumunda başvurulacak güçlü bir kanıtlama aracıdır. Bir dilbilgisel mesele hakkında “İcmâ ile sabittir.” ifadesi söylenirse bu o meselenin şüphe götürmez kesin bir kural olduğu anlamına gelir. Bu tür bir delil, genellikle münferit görüşlere veya durumlara göre daha üstün ve güçlü kabul edilir. Arap dilbilgisinde icmânın kanıt olarak kabul edilebilme şartı, Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerle muhalif olmamasıdır.³⁰⁸ Kısacası icmâ yoluyla istişhâd, bir dilbilgisi kuralının veya kullanımının doğruluğunu, Arap dili otoritesinin fikir birliğini referans alarak ispatlama yöntemidir. Bu, Arap dilbilgisinin ihtilaf ve delillendirme mekanizmasında merkezi bir role sahiptir.³⁰⁹

³⁰³ Meydânî, bu mesel hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: العَوِيرُ غَار (mağara) kelimesinin tasgîridir. أَبُوْسَا ise بُوس (şer, kötülük) kelimesinin çoğuludur. Bu atasözünün kökeni, anlatılanlara göre Kraliçe Zehbâ’nın, Kasîr’in Irak’tan adamlarla döndüğünü ve yol üzerindeki mağarada gecelediğini öğrendiğinde kavmine söylediği أَبُوْسَا عَسَى العَوِيرُ أَبُوْسَا “Belki bu küçük mağaradan sıkıntılar gelir.” sözüne dayanır. Detaylı bilgi için bk. Meydânî, *Mecme’u l-emsâl*, 2/17, no: 2435; Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Cemheretü l-emsâl*, 2/50, no: 1207.

³⁰⁴ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu l-lüma*, 395.

³⁰⁵ Ebü’l-Bekâ Musa el-Hüseynî el-Kureymî el-Kefevî (ö. 1094/1682), *el-Külliyât: Mu‘cem fi l-mustalahat ve l-furûki l-lügaviyye*, thk. Adnan Derviş (Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1998), 42; İbrahim Kâfi Dönmez, “İcmâ” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/417-431.

³⁰⁶ Fayhan, *İbn Cinnî’ye Göre Semâ Metodu*, 21-23.

³⁰⁷ Süyûtî, *el-İktirâh*, 73-74.

³⁰⁸ Ebü’l-Feth Osmân İbn Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâis*, (Mısır: el-Mektebetü l-‘İlmiyye, 1952), 1/190.

³⁰⁹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 73-74; Fayhan, *İbn Cinnî’ye Göre Semâ Metodu*, 21-23.

İbnü'l-Habbâz, nahiv âlimleri arasındaki ortak görüşleri aktarırken أجمع şeklinde ifadeler kullanarak icmâya atıfta bulunmuştur.³¹⁰

Müellifin müfred olan temyîzin takaddümü meselesinde icmâ delilini kullandığı görülmektedir. Şöyle ki; o, müfred kelimelerin temyîzinin, mümeyyezden önce gelemeyeceği konusunda nahiv âlimlerinin fikir birliği içerisinde olduklarını belirtmiştir.³¹¹ Aynı şekilde, atıf vâvının tertîb için olmadığı konusunda Basra ve Kûfe dil âlimleri arasında icmâ bulunduğunu kaydetmiş ve bu görüşünü âyet ve hadislerle desteklemiştir.³¹² Ayrıca o, ism-i mevsûlün sılasının cümle olması gerektiği noktasında da âlimler arasında ittifak olduğunu ifade etmiştir.³¹³

2.6. Kıyas

Nahiv âlimleri, Arap dilinin kurallarını belirleme sürecinde hem naklî hem de aklî delillere başvurmuşlardır. Naklî deliller arasında daha önce de ifade edildiği gibi öncelikli olarak Kur'ân-ı Kerîm ve hadisler, ardından da cahiliye ve erken İslâm dönemi şairlerinin şiirleri, ayrıca atasözleri ve meseller yer almıştır. Bu kaynaklar, Arapçanın otantik kullanım biçimlerini yansıttıkları için dil kurallarının tespitinde güvenilir ölçütler olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte yalnızca rivayet ve nakille yetinilmemiş, dilin işleyişini açıklamak ve genelleştirmek amacıyla kıyas yöntemi de sistematik şekilde kullanılmıştır. Böylece nahiv ilmi hem rivayet geleneğine dayanan metinlere hem de aklî muhakemeye dayalı kıyas yöntemine istinat eden, rivayet ile dirayeti mezceden ilmî bir disiplin hüviyetine kavuşmuştur.

Sözlükte, ölçmek, takdir etmek, boyut ve eşitlemek anlamlarında kullanılan kıyas, terim olarak: “*Bilineni esas alarak bilinmeyene ulaşma yöntemini ifade eder.*”³¹⁴ Bu yöntem, özellikle Basra ekolü tarafından sistematik bir şekilde kullanılmış ve Arap dilbilgisinin teorik alt yapısının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Kıyas yoluyla

³¹⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 120, 136, 206, 211, 284, 336, 375.

³¹¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 211.

³¹² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 284.

³¹³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 493.

³¹⁴ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö 393/1002), *es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve Sihahü'l-'Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr (Beyrut: Dârü'l-İlm, 1987), “kys”, 3/968; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “kys”, 6/185. Ali Durusoy, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/524-528.

istişhâd, nakledilen bir kuralın yeterli olmadığı durumlarda, o kuralın mantıksal temelini analiz ederek yeni bir dilsel olguya uygulama sürecini ifade eder. Örneğin, vezni ve çekimi hakkında bilgi bulunmayan bir fiil veya müştak bir ismi, yine kendisine uygun olan fiil, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i mensûb ve ism-i tasgîr gibi bir vezne uyarlanması kıyası (isti'mâli kıyas) ifade eder.³¹⁵

İbnü'l-Habbâz, tıpkı klasik nahiv âlimleri gibi kıyası (nahvî kıyas) nahvî hükmün ortaya çıkarılmasında önemli bir kaynak olarak kullanmıştır. Kıyasa konu edilen bazı örnekler aşağıda verilmiştir.

Müellif, mâzî fiilin sonunun harekeli olmasını kısmen isme benzemesine kıyas etmiştir. O, mâzî fiilin isimler gibi cümlede sıfat olarak kullanılabilmesini ve şart edatından sonra gelebilmesini göz önüne alarak hareke ile mebnî olduğunu belirtmiştir. Bu durum, mebnî fiilin isimlere benzetilerek kıyasa konu edildiğini göstermektedir.³¹⁶ İbnü'l-Habbâz, حيث kelimesinin harfe benzemesi nedeniyle mebnî olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, söz konusu kelimeyi قبل ve بعد'ye kıyas ederek zamme üzere mebnî olduğunu kaydetmiştir. Ona göre bunların arasındaki vech-i şebah yani hükmün illeti قبل ve بعد kelimelerinde olduğu gibi حيث için de izâfetin gerekli olmasıdır.³¹⁷ İbnü'l-Habbâz, tıpkı İbn Cinnî gibi gayrı münsarif kelimelerin cer ve tenvin alamayışını fiile benzemelerine bağlamıştır. Bu konu kıyasla bağlantılı olmasına rağmen müellif, bu benzerliğin hangi yönden olduğunu belirtmemiştir.³¹⁸ Ayrıca o, كان ve benzerlerinin haberlerinin, isimlerinin önüne geçebileceğini savunmuştur. Bu görüşünü, ilgili fiillerin haberlerinin mef'ûllere benzediği gerekçesiyle açıklamış ve bunu Kur'ân'dan âyetlerle desteklemiştir. Ona göre tıpkı mef'ûllerin fâillerden önce gelebilmesi gibi كان'nin haberi de isminden önce gelebilmektedir.³¹⁹ Burada İbnü'l-Habbâz nâkıs fiillerin haberlerini mef'ûllere kıyas etmektedir. Mef'ûllerin fâilden

³¹⁵ Abdulkadir Kişmir, *Arapçada Kıyas ve Basra ile Kûfe Dil Ekollerindeki Rolü* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018), 22-25; Fayhan, *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*, 23-25.

³¹⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 71.

³¹⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 69.

³¹⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 77.

³¹⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 138. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 72, 80, 133, 135, 139, 203, 319, 147, 187, 349-350, 388-389, 390, 406, 565.

önce kullanılabilmeleri hükmünün nâkıs fiillerin haberlerine de verildiği görülmektedir.

2.7. İbnü'l-Habbâz'ın Lehçelere Bakışı

Lehçeler, lügat, tefsir, fıkıh, hadis, kelim, nahiv ve sarf gibi ilimlerin istifade ettiği dilsel kaynaklardan birisidir. Müellif, eserinde nahiv konularında bazı kelimelerin farklı okunuşlarına dair lehçelerden istifade etmiştir. O, قال العرب في لغة, في لغة gibi ifadelerle lehçelere atıfta bulunmuştur.³²⁰ İbnü'l-Habbâz, Hicâz, Temîm, Kinâne, Kays, Esed gibi farklı lehçeleri zikrederek istişhâd faaliyetinde bulunmuştur. Örneğin o, رَشَأْ kelimesi hakkında şunları kaydetmektedir: “Hicâz lehçesine göre bu kelime ref ve nasb halinde sonu elif; Benî Temîm lehçesine göre ise sonu hemzeli olacak şekilde okunarak vakfedilmektedir.”³²¹ Öte yandan müellifin belirttiğine göre ism-i işaretlerin tesniyeleri, Kinâne kabilesine göre جاء هذان, رأيت هذان cümlelerinde görüldüğü üzere tüm hallerde sonu elif olacak şekliyle okunmaktadır.³²² Ayrıca bu kabilenin نَعَم kelimesini نَحَم şeklinde telaffuz ettiği de müellif tarafından nakledilmektedir.³²³

İbnü'l-Habbâz, Kays, Esed ve Temîm kabilelerinin رَمَى, سَعَى, عَابَدَ, عَالَمَ gibi kelimelerdeki elifi ve ondan önceki fethayı imâle³²⁴ ile; Hicaz kabilesinin ise bunları tefhim ile (imâle yapılmadan) okuduklarını belirtmiştir. Müellif, Arapçanın temel telaffuz şeklinin tefhîm ile olması gerektiğini ve dolayısıyla aslolanın Hicaz lehçesinin kullanımı olduğunu kaydetmiştir.³²⁵

İbnü'l-Habbâz, Lügat-ı âmme (halk dili) olarak adlandırılan dilsel kullanımlara da değinmiştir. O, bu genel kullanımların çoğunun dilbilgisi kurallarına aykırı

³²⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 144, 215, 193, 223, 389, 428, 485, 573, 578, 584.

³²¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 88. Hicaz ve Benî Temîm lehçelerinin diğer örnekleri için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 144, 145, 215, 218, 223, 483, 600.

³²² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 315.

³²³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 584.

³²⁴ İmâle, elifin yâ harfine; fethanın ise kesreye meylettirilmesi suretiyle okunmasıdır. İmâle hakkında bk. Mehmet Ali Sarı, “İmâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/177.

³²⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 600.

olduğunu belirtmiş ve fasih Arapçadaki doğru kullanımını göstermiştir. Örneğin halk arasında ديك kelimesinin ism-i tasğîrinin دُوَيْكَ biçiminde kullanıldığını belirten müellif, fasih Arapça’da söz konusu kelimenin دَيْكْ şeklinde telaffüz edildiğine temas etmiştir.³²⁶ Ayrıca müellif, bazı Arapların أَحَدَ عَشَرَ sayısını fasih Arapça kullanımına aykırı olarak - “ayn” harfini cezimleyerek- أَحَدَ عَشَرَ şeklinde okuduklarını aktarmış,³²⁷ yine ism-i mensûb babında asıl okuyuşları تَغْلِيٍّ ve مَغْرِبِيٍّ olan iki ismin, lûgat-ı âmmeye göre تَغْلِيٍّ ve مَغْرِبِيٍّ şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir.³²⁸

³²⁶ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 554.

³²⁷ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 437.

³²⁸ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 537. Lûgât-ı âmmenin başka örnekleri için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 542, 553, 559, 573, 604, 605, 608.

3. İBNÜ'L-HABBÂZ'IN NAHVÎ İHTİLAFLARA YAKLAŞIMI

İbnü'l-Habbâz eserinde âlimlerin nahiv meseleleriyle ilgili farklı görüşlerini detaylıca incelemiştir. Bu konuda çeşitli görüşlere kaynak teşkil eden delilleri ortaya koymuş ve titiz bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Zayıf bulduğu delilleri eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda bunlara ikna edeceği cevaplar da sunmuştur. Buna karşılık, güçlü gördüğü görüş ve delilleri tercih etmiş, bu tercihlerinin nedenlerini ve ilgili görüşün doğruluğunu kapsamlı bir şekilde açıklamaya özen göstermiştir.

Müellif, görüş ayrılıklarına ve ihtilaflara yer verirken özellikle Basra ve Kûfe ekollerinin yanı sıra, diğer âlimler arasındaki görüş farklılıklarını da ele almıştır. Aşağıda bu ihtilaflara dair birkaç örnek zikredilecektir.

Munsarif kelimesinin tanımı ile ilgili ihtilafı ele alan İbnü'l-Habbâz, bu konuda iki farklı yaklaşımın olduğunu belirtmiştir. Bazılarının munsarifi tenvin alabilen kelime; diğerlerinin ise tenvine ilaveten cer harfini de kabul eden kelime olarak tanımladıklarını ifade etmiştir.³²⁹ Müellif bu iki gurubun gerekçelerini şöyle açıklamaktadır:

Birinci gurupta tenvin esastır. Bunlara göre tenvin, ismin hafifliğini ve konumunu gösteren bir ektir, fazladan bir işarettir. İkincisi, şairler gayrı munsarif bir kelimedede cer halinde tenvini kullanmak zorunda kaldıklarında gayrı munsarif kelimeyi tenvinli ve cerli de okumuşlardır. Eğer cer de munsarif tanımına girseydi, şair zaruret halinde ceri kullanmazdı, sadece tenvini kullanırdı. Çünkü şair zaruret miktarından fazlasını kullanmaz. İkinci gurupta ise cer ve tenvin ikisi de esastır. Bu grup da görüşlerini iki temele dayandırmıştır. Birincisi, munsarif kelimesi “tasarruf” (çekimlenme) kökünden gelir ve cer ile daha çok çekimlenir. Yani cer hali kelimenin daha fazla mutasarrıflığını sağlamaktadır. Diğer taraftan cer, isimlerin özelliklerinden biridir, dolayısıyla tenvin gibi munsarifin bir parçası kabul edilmiştir.³³⁰

İbnü'l-Habbâz, bu görüşleri aktarırken görüş sahiplerini belirtmemiş, herhangi bir itiraz, eleştiri ve tercihte de bulunmamıştır.

Tevcihu'l-lüma incelendiğinde, müellifin nahvî meselelerde meydana gelen ihtilafları da önemseydiği görülmektedir. Bunlardan birisi حتى edatıyla ilgilidir. Muzarî fiilin حتى'dan sonra gizli bir أن ile mansûb olduğunu belirten İbnü'l-Habbâz, bu konuda görüş farklılıkları olduğunu kaydetmiştir. Şöyle ki; Kûfe ekolü temsilcilerinden Ferrâ,

³²⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 74-75.

³³⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 74-75. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 297, 298-299.

حتى harfinin hem cer ameli hem de nasb ameli yaptığını kabul etmektedir. Ona göre حتى, isimlere dahil olunca cer, fiillere dahil olunca nasb ameli yapabilmektedir. Kisâî de bu konuda görüş beyan edenlerdendir. Ona göre حتى harfî, cer olamaz ve cer ameli yapamaz. O, *انتهى ضربى إلى زيد* takdirin *ضربتُ القومَ حتى زيد*, şeklinde olduğunu belirtmiştir: Kisâî'ye göre burada ismin mecrûr oluşu حتى ile değil, gizli bir *إلى* harf-i ceri ile meydana gelmiştir. Dolayısıyla muzâri fiili nasb eden حتى harfidir. Basra ekolüne göre ise حتى, nasb eden edatlardan değildir. Onlara göre حتى harfinden sonra gelen muzâri fiil, ancak gizli bir *أنْ* edatıyla mansûb olmaktadır.³³¹

İbnü'l-Habbâz, bu mezkûr görüşleri değerlendirmiş ve Basralıların görüşünün en doğru ve tutarlı yaklaşım olduğunu açıkça belirtmiştir.³³²

Bu konuda bir diğer örnek ikinci mef'ûlü nasb eden âmil hakkındadır. İbnü'l-Habbâz, iki mef'ûl alan fiillerin ikinci mef'ûlünü nasb eden âmilin ne olduğu konusunda *زَيْدًا* *أَعْطَيْتُ* *دِرْهَمًا* örneği üzerinden mevcut görüş ayrılıklarını ele almıştır. Bu bağlamda, farklı görüş sahiplerinin fikirlerini ve dayanaklarını şu şekilde sunmuştur:

Basra ekolu âlimlerine göre burada *دِرْهَمًا* kelimesini nasb eden âmil, lafızda mezkûr olan *أَعْطَيْتُ* fiilidir. Onlara göre burada verilen dirhem olduğu için doğal olarak verme fiili onda amel etmiştir. Kûfe ekolüne göre ise ikinci mef'ûl olan *دِرْهَمًا* kelimesinde amel eden, *أَعْطَيْتُ* fiilinin delalet de ettiği mahzûf bir fiildir. Kûfelilere göre yukarıdaki örnek *أَعْطَيْتُ* *زَيْدًا* *دِرْهَمًا* takdirindedir. Çünkü verme fiili alma fiiline delalet etmiştir.

Müellif, Kûfelilerin görüşünün fâsid olduğunu ifade ederek şöyle mantıkî bir çıkarımda bulunmuştur:

وَهَذَا عِنْدَنَا فَاسِدٌ؛ لِأَنَّا نَقُولُ: أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا فَلَمْ يَأْخُذْهُ، فَلَوْ كَانَ التَّقْدِيرُ كَمَا زَعَمُوا، لَصَارَ مَعْنَى الْكَلَامِ أَعْطَيْتُ زَيْدًا فَأَخَذَ دِرْهَمًا فَلَمْ يَأْخُذْهُ دِرْهَمًا، وَتِلْكَ مُنَاقَضَةٌ ظَاهِرَةٌ.

Bu ifade bize göre geçersizdir. Zira “Zeyd’e bir dirhem verdim ama o olmadı.” şeklinde de düşünülmektedir. Eğer iddia ettikleri gibi olsaydı, cümlenin anlamı “Zeyd’e bir

³³¹ Süyûtî, *Hem ‘ü'l-hevâmi ‘fî Şerhi Cem ‘i'l-cevâmi*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, t.y.), 2/379.

³³² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 249-250. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 70, 76, 77, 86, 121, 167, 173.

dirhem verdim ve o da bir dirhemi aldı ama o dirhemi almadı.” şekline dönüştürdü ki bu da apaçık bir çelişkidir.³³³

İbnü'l-Habbâz bu açıklamalarıyla Kûfelilerin görüşünün ve gerekçelerinin neden geçersiz olduğunu açıklamış ve iddia edilen bir dilbilgisel çıkarımın günlük dildeki basit bir örnekle nasıl bir mantıksal tutarsızlığa yol açtığını ve bu nedenle kabul edilemez olduğunu ortaya koymuştur.

İbnü'l-Habbâz'ın, müstesnâda amel eden âmilin hangisi olduğu noktasında âlimler arasında ihtilafı ele alması da bu konuda örnek verilebilir. Müellif, İbn Cinnî'nin verdiği *مَا قَامَ أَحَدٌ إِلَّا زَيْدًا* örneği üzerinden ve şerhte verilen diğer örnekler üzerinden farklı görüşleri aktarmıştır. Buna göre Sîbeveyhi ve onu takip eden Basra dil bilginleri, müstesnânın, kendisinden önceki fiil veya fiil anlamı tarafından *إِلَّا* edatı vasıtasıyla nasb edildiği görüşündedirler.³³⁴ Onlara göre *إِلَّا* edatı, mef'ûlün maah meselesinde kullanılan vâv gibidir. Çünkü her ikisi de kendilerinden önceki fiili, sonrasındaki isme ulaştırmaktadırlar. Bu sayede isimde nasb alameti belirgin bir şekilde görünür hale gelmektedir. Sîbeveyhi'ye göre eğer *إِلَّا* edatı cümleden çıkarılırsa, kendisinden önceki fiilin anlamı, müstesnâ olan isme ulaşmaz ve o ismi etkilemez. Bu ise *إِلَّا* edatının fiilin müstesnâya ulaşmasında aracı bir rol oynadığını göstermektedir³³⁵ Müberred'e göre ise *إِلَّا* edatı *استثنى* anlamında olup kendisi amel etmiştir.³³⁶ İbnü'l-Habbâz, bu görüşe karşı çıkmıştır. Zira ona göre *إِلَّا* edatı hurûfu'l-me'ânî'dendir. Hurûfu'l-me'ânî de amel etmeyeceğinden dolayı Müberred'in bu görüşü hatalıdır.³³⁷ Ferrâ ise *قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا* örneği üzerinden görüş belirtmiştir. Ona göre bu örneğin aslı *قَامَ الْقَوْمُ إِنَّ لَا زَيْدًا* şeklindedir. Ferrâ, *إِلَّا* kelimesinin, *إِنَّ* ve *لَا* harflerinden oluştuğunu ifade etmiş ve müstesnâda nasb ameli yapanın *إِنَّ* edatı olduğunu kabul etmiştir. Ona

³³³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 178.

³³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/310.

³³⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 215-216.

³³⁶ Muhammed b. Yezîd b. Ebü'l-Abbâs el-Müberred, *el-Müktedab*, thk. Muhammed Abdulhâlik (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, t.y.), 4/389-390.

³³⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 215-216. Hurûfu'l-me'ânî: *Anlamları cümle içerisinde açığa çıkan harflerdir*. Bilgi için bk. Hüseyin Durmuş, *Arap Dilinde Hurûfu'l-Me'âniler ve Çok Anlamlılığa Etkisi* (Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 2021), 227-237.

göre müstesnâdaki olumsuzluk anlamı da ﻻ harfinden anlaşılmaktadır.³³⁸ İbnü'l-Habbâz, bu görüşün keyfi yorumdan öte olmadığını ifade etmiştir. Zira cümlelerin terkinin müfred olması esastır ki bu da Ferrâ'nın görüşünü fasit kılmaktadır.³³⁹ Kisâî ise yukardaki örneğin aslının ﻻ ﻳَﻌْﻢُ ﻟَﻢ ﻳَﻌْﻢُ ﻟَﻢ ﻳَﻌْﻢُ şeklinde takdir edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre müstesnâda amel eden gizli ﺃَﻥ'dir.³⁴⁰ İbnü'l-Habbâz, Kisâî'nin bu görüşünü üç yönden zayıf ve hatalı bulmaktadır. Birincisi, âmili gizlemek yani gizli bir öge varsayımıdır ki bu aslın hilâfinadır. İkincisi, gizli bir ﺃَﻥ edatının amel ediyor olmasıdır ki zayıf âmile amel vermek doğru değildir. Üçüncüsü, amel edecek olan harfi gizlemektir ki bu da aslın hilâfinadır.³⁴¹

Bu konuda verilebilecek diğer bir örnek de münâdâya atıf konusudur. İbnü'l-Habbâz, ﻳﺎ ﺯَﻳْﺪُ ﻭﺍﻟﺤﺎﺭﺕُ örneği üzerinden harf-i tarifli bir ismin münâdâya atfedilmesi durumunda i'râbının nasıl olacağı hakkında âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Buna göre Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi ve Cermî (ö. 225/840) mezkûr kelimeye merfû'luğu tercih etmişlerdir. Bu âlimlere göre bu kelime, marife bir münâdâ olup elif lamdan dolayı mebnî yapılamaz. Bu nedenle ref'in tercih edilmesi gerekmektedir.³⁴² Buna karşılık Ebû Amr ve Ebû İsa b. Ömer es-Sekafî ise nasb okunuşunu tercih etmişlerdir. Zira elif lamdan dolayı mebnî yapılması imkânsız hale gelmiş, bu yüzden münâdâda asıl olan nasb haline döndürülmüştür.³⁴³ Müberred ise özel isim ile cins isim arasında farkı gözetmiştir. O, ﻳﺎ ﺯَﻳْﺪُ ﻭﺍﻟﺤﺎﺭﺕُ örneğinde olduğu gibi özel isimde ref'i; ﻳﺎ ﺯَﻳْﺪُ ﻭﺍﻟﺮﺟﻞ örneğindeki gibi cins isimde ise nasbı tercih etmiştir.³⁴⁴

³³⁸ Süyûtî, eserinde belirttiği üzere Ferrâ, bu konuda muhaffef ﺃَﻥ edatının nasb ameli gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Detaylı bilgi için bk. Süyûtî, *Hem 'ü'l-hevâmi*, 2/253.

³³⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 215-216.

³⁴⁰ Süyûtî, *Hem 'ü'l-hevâmi*, 2/253.

³⁴¹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 215-216.

³⁴² İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 325-326. Detaylı bilgi için bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/186-187; Müberred, *el-Müktedab*, 4/212.

³⁴³ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 325-326. Detaylı bilgi için bk. Müberred, *el-Müktedab*, 4/212.

³⁴⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 325-326. Detaylı bilgi için bk. Müberred, *el-Müktedab*, 4/213.

4. İBNÜ'L-HABBÂZ'IN ELEŞTİREL ÜSLUBU

İbnü'l-Habbâz'ın eseri incelendiğinde, kendisinin Basra dil ekolüne sıkı sıkıya bağlı olduğu görülmektedir. Müellif, Basra ekolünün prensiplerine uymayan veya onlarla çelişen görüşleri hatalı ve batıl addederek eleştirel bir yaklaşımla ele almaktadır. Bazı durumlarda, eleştirilerini nispeten hafif ve yumuşak ifadelerle dile getirirken bazen daha sert ve ağır bir dil kullanmaktan çekinmemiştir. Hatta açıklamalarında, eleştirdiği görüşleri aşağılayıcı veya yergili ifadelerle reddettiği durumlar da bulunmaktadır. Bu durum, onun benimsediği ekolün doğruluğuna olan kesin inancını yansıtmaktadır. Onun bu çeşitli eleştirel tonları, dönemin nahiv tartışmalarının yoğunluğunu ve bilginler arasındaki rekabetçi ortamı gözler önüne sermektedir. Kûfe ekolü âlimleri, müellifin en çok eleştirdiği nahivcilerin başında gelmektedir. Bunun yanında yer yer farklı âlimlere de eleştiriler sunmuştur. Aynı zamanda o, eserini şerh ettiği İbn Cinnî'yi de eleştirmekten geri durmamıştır. Fakat müellifin İbn Cinnî'ye yönelik eleştirisi, daha çok nahiv meseleleri ve şerh ettiği eserindeki konuların tertibine yöneliktir. Müellif, İbn Cinnî'yi eleştirisinde itiraz ettiği ve hatalı bulduğu konularda genellikle *فيه نظر “Bunda farklı görüşler vardır.”*³⁴⁵ veya *غير مستقيم “Bu doğru değildir.”*³⁴⁶ gibi ifadelerle diğer eleştirilerine nispeten daha hafif bir dil kullanmıştır.

İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma'da* eleştirilerini farklı üsluplarla dile getirmeyi tercih etmiştir. Örneğin, bazen *قوله فاسد ve هذا باطل “Bu batıldır. Bu fasit/geçersiz bir görüştür.”* gibi ifadeler kullanarak karşıt düşünceleri doğru bulmadığını belirtmiştir.³⁴⁷ Öte yandan *خطأ* ile *أخطأ* ifadelerini kullanarak bazı nahiv âlimlerinin görüşlerinde hatalı olduklarını kaydetmiştir.³⁴⁸ Diğer taraftan herhangi bir ilmi gerekçeye bağlı olmadan keyfi verilen görüşlere de *فيه توهم ve توهم “Bunda vehm (şüphe) vardır, bazıları şöyle vehmetmiş.”* gibi ibarelerle eleştirisini farklı bir üslupla yöneltmiştir.³⁴⁹

³⁴⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 120, 187.

³⁴⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 139, 192.

³⁴⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 76, 120, 86.

³⁴⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 605-606.

³⁴⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 74, 213.

Bunların yanında وهذا القول أردأ ve وهذا قول رديء “Bu zayıf bir görüştür.”, “Bu çok zayıf bir görüştür.” gibi cümleleri kullanarak değersiz, düşük veya zayıf gördüğü fikirleri paylaşmıştır.³⁵⁰ Müellif, bazen بعض الجهال بالعربية, توهم بعض الجهال, vehmetti/sandı. Arap dilini bilmeyen cahiller dedi ki.” gibi ifadelerle karşıt görüş sahiplerini cehaletle suçlamıştır.³⁵¹ Hatta bazen وحدثت عن بعض, وخیل إلى بعض الحمقى “Bazı ahmaklar şöyle sandı.”, “Bazı ahmaklar tarafından anlatılmıştır ki...” gibi yergi ifadeleri kullanarak sert bir eleştiri dili kullanmaktan da geri durmamıştır.³⁵² İbnü’l-Habbâz zikri geçen eleştirel ifadelerinin yanı sıra أسخن الله عينه “Allah gözünden yaş eksik etmesin.” gibi beddua niteliği taşıyan cümleleri de kullanarak karşıt görüş sahiplerine yönelik tenkitlerini farklı bir mecraya taşımıştır.³⁵³

İbnü’l-Habbâz, yukarıda da ifade edildiği gibi başta İbn Cinnî olmak üzere nahiv âlimlerine karşı eleştirel bir tutum sergilemiştir. Onun eleştirilerinin temelinde, nahiv kurallarına dair farklı görüşlerin değerlendirilmesi yer almaktadır. Bununla birlikte, metinlerde kullanılan tanımlar, örnekler ve şâhid getirilen şiirler de eleştirilerinin odağını oluşturmuştur. O, zayıf bulduğu görüşleri eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda kendi kanaatine göre en doğru ve isabetli kabul ettiği görüşleri de ortaya koymuştur. Bu hususta aşağıda sunulacak olan tespitler, müellifin ihtilaflara getirdiği özgün bakış açısını daha iyi anlamamıza olanak tanıyacaktır.

4.1. İbnü’l-Habbâz’ın İbn Cinnî’ye Yönelik Eleştirileri

İbnü’l-Habbâz, İbn Cinnî’nin *Lüma* adlı eserini titiz bir incelemeye tabi tutmuştur. Bu incelemesinde, metinde hatalı olduğunu düşündüğü noktaları, eksik veya fazla olan içerikleri, tanımları, açıklamaları, konuların tertibi, örnekleri ve uygulamaları eleştirel bir gözle değerlendirmiştir.

Müellif, İbn Cinnî’ye yönelik eleştirilerden birisi de yukarıda ifade edildiği üzere konuların tertibine yöneliktir. Örneğin müellif, İbn Cinnî’nin nahiv kitabının başında vakıf konusunu işlemesini مستهجن (yersiz/anlamsız) şeklinde bir tercih olarak

³⁵⁰ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 383, 375, 444, 531, 593.

³⁵¹ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 436, 333, 336, 477.

³⁵² İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 251, 252, 262, 313, 415, 428, 513, 592, 598.

³⁵³ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 477.

nitelemiştir. Ona göre nahiv kitaplarının ilk konuları nahiv konusunda mukaddime niteliğinde sayılabilecek öncelikli konulara ait olması gerekir. İbnü'l-Habbâz, nahiv konularını belli bir sistematığe göre işlemeyen Sîbeveyhi'nin bile vakıf konusunu kitabının sonuna, tasrîf bahsine yakın bir yere yerleştirdiğine dikkat çekerek kendi görüşünü desteklemiştir. Bu bağlamda onun “*Ne dersin! Bu konuda kim daha tertiplidir?*” şeklindeki kinaye içeren sorusu, İbn Cinnî'nin eserinin tertibine dair eleştirel duruşunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.³⁵⁴ Bu eleştiri, İbnü'l-Habbâz'ın sadece gramer kurallarını değil, aynı zamanda ilmi eserlerin konuları ele alış tarzlarını da önemseydiğini göstermektedir.

İbnü'l-Habbâz, konu tertibine yönelik bir diğer eleştirisinde ise şu cümleleri sarf etmiştir:

وَعَيْبٌ عَلَيْهِ تَقْدِيمُ هَذَا الْبَابِ عَلَى بَابِ الْأَعْرَابِ وَالْبَنَاءِ، لِأَنَّ الْمُعَرَّبَ وَالْمَبْنِيَّ مُشْتَقَّانِ مِنْهُمَا وَمَعْرِفَةُ الْمُشْتَقِّ مِنْهُ مُتَقَدِّمَةٌ عَلَى مَعْرِفَةِ الْمُشْتَقِّ.

“*İbn Cinnî'nin mu‘rab ve mebnî konularını, i‘râb ve binâ konularından önce ele alması bir kusurdur. Zira mu‘rab ve mebnî, i‘râb ve binâ kavramlarından türemiştir ve türemiş olanı anlamak için öncelikle asıl kaynağını, yani türediği kavramı bilmek gerekir.*”³⁵⁵ Burada İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin bu uygulamasının bir mantık hatası içerdiğini ifade etmiştir. Çünkü ona göre bir şeyin ne olduğunu (i‘râb ve binâ) bilmeden, ondan türeyen alt kategorileri (mu‘rab ve mebnî) ele almak ve işlemek doğru bir üslup değildir.

İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin nahvî görüşlerindeki hatalara da dikkat çekmiştir. Örneğin o, tüm temyîz çeşitlerinde من anlamının olması gerektiğini ifade eden İbn Cinnî'nin bu ifadelerini kabul etmemiştir. Zira müellif, bu durama örnek olarak verdiği طاب زيد نفساً cümlesinin طاب زيد من نفس şeklinde takdir edilemeyeceğini zikrederek İbn Cinnî'nin ifade ettiği gibi tüm temyiz çeşitlerinde مِنْ anlamının olması gerektiği görüşünün sahil bir bilgiye dayanmadığını yerinde izah etmiştir.³⁵⁶

³⁵⁴ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 78.

³⁵⁵ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 64.

³⁵⁶ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 212.

Müellif, İbn Cinnî'nin كان ve benzerlerinin haberlerinin, bu fiillerden önce gelebileceği yönündeki mutlak ifadesinin doğruyu yansıtmadığını zikretmiştir. Ona göre söz konusu fiillerin bazılarında bu takaddüm caiz iken bazılarında ise bu durum caiz değildir. Şöyle ki; كان, صار, أصبح, أمسى, أضحى, ظلّ, بات gibi fiiller mutasarrif olmaları sebebiyle haberleri kendi fiillerinin önüne geçebilir. Ancak durum ما زال, ما ما fiilleri için farklıdır. Çünkü bu fiillerin başındaki nefy edatı olan ما bulunduğundan haberleri fiilin önüne geçemez.³⁵⁷ Aynı şekilde müellif, ما دام fiilinin başındaki mâ-i mastariyyenin bulunması bu fiilin haberinin takaddümünü engellediğini belirtmekte ve bu konuda bir ittifaktan söz etmektedir.³⁵⁸

İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin kavram ve terimlere yönelik tanımlarını da eleştirmiştir. Örneğin müellif, İbn Cinnî'nin “mütemekkin isim” tanımını, gereksiz ifadeler içerdiği gerekçesiyle eleştirmiştir. Şöyle ki; İbn Cinnî'nin

فَالِاسْمُ الْمُتَمَكِّنُ: مَا تَغَيَّرَ آخِرُهُ لِتَغْيِيرِ الْعَامِلِ فِيهِ وَلَمْ يُشَابِهِ الْحَرْفَ نَحْوُ: هَذَا زَيْدٌ وَرَأَيْتُ زَيْدًا
وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ

“Mütemekkin isim, âmillerin değişmesi ile sonu değişebilen ve harfe benzemeyendir.”³⁵⁹ şeklinde yaptığı tanım müellif tarafından eleştirilmiştir. İbnü'l-Habbâz'a göre i'râb kabul eden isimlere, mütemekkin isim denilir. Müellifin, bu tanımda eleştirdiği nokta, tanımın sonunda yer alan ولم يشابه الحرف ifadesidir. Ona göre tanımdaki ما تغير آخره لتغير العامل فيه cümlesi, ismin harfe benzemediğini zaten açıkça belirtmektedir. Bu nedenle müellif, aynı anlamı tekrar eden bir ifadenin tanım içinde kullanılmasını gereksiz bulmuştur.³⁶⁰

İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'nin zaman kavramına yönelik kullandığı ifadelerini de eleştirmiştir. Bu konuda İbn Cinnî:

³⁵⁷ Müellif, Kûfe ekolünün, ما hariç başında ما olan bu fiillerin haberlerinin kendi âmillerinin önüne geçebileceğini kabul ettiklerini belirtmiştir. Onlara göre hem fiillerin kendisinde hem de başlarındaki ما edatında nefy anlamı vardır. Bu durumda iki menfî anlam yan yana geldiği ve baştaki edatta müspet anlamı oluştuğu için haberler kendi âmillerine takaddüm edebilmektedir.

³⁵⁸ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 139. İbnü'l-Habbâz'ın, İbn Cinnî'ye eleştirisine dair başka örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 120, 192, 319.

³⁵⁹ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 66.

³⁶⁰ İbnü'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lüma*, 66.

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الزَّمَانَ مُرُورُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ نَحْوُ: الْيَوْمِ، وَاللَّيْلَةِ، وَالسَّاعَةِ، وَالشَّهْرِ، وَالسَّنَةِ.

“Bil ki; zaman, gece ve gündüzün akıp gitmesidir. Örneğin gündüz, gece, saat, ay ve yıl gibi.”³⁶¹ ifadelerini kullanmaktadır. İbnü’l-Habbâz ise söz konusu ifadelerin açıklayıcı olmadığını belirtmiştir. Zira o, “Oysa İbn Cinnî’nin tanımında yer alan “gece” ve “gündüz” kelimeleri zaten zamanın kendisidir. Yani, zamanı açıklayan unsurlar değildirler.” şeklinde bir eleştiri getirmektedir.³⁶²

İbn Cinnî’nin delil olarak sunduğu bazı şiirler de İbnü’l-Habbâz’ın eleştiri odağı olmuştur. Müellif, İbn Cinnî’nin bir şiiri tahrif ettiğini belirtmiş ve bu tahrifatın şiirin birinci kısmının, başka bir şiirin ikinci kısmıyla veya aksinin yapılmasıyla meydana geldiğini ifade etmiştir. İbnü’l-Habbâz, bu hatayı açıkça ortaya koymak için söz konusu şiirin doğru biçimini aktararak hatanın hangi boyutta olduğunu göstermeye çalışmıştır. Örneğin İbn Cinnî beyti

حاشا أبي ثوبان إن به ضيئا على الملحاة والشتم

şeklinde nakletmektedir.³⁶³ Buna mukabil müellif, beyti diğer dizelerle beraber aktararak yapılan hatayı düzeltmiştir. Ona göre şiir:

وَبَنُو رَوَاحَةَ يَنْظُرُونَ كَمَا
نَظَرَةَ النَّدِيِّ بِأَنْفٍ خَشِيمٍ
حَاشَا أَبِي ثَوْبَانَ إِنَّ أَبَا
ثَوْبَانَ لَيْسَ بِزَمَلٍ فَدَمَ
عَمْرُو بْنُ عَبْدِ اللَّهِ إِنَّ بِهِ
ضِيَاءً عَلَى الْمَلْحَةِ وَالشَّتْمِ

şeklindeki beyitlerle inşâd edilmiştir. Müellifin verdiği bu beyitlere göre İbn Cinnî, üçüncü beytin ikinci kısmını (acûz), ikinci beytin birinci kısmına (sadr) ilhak ederek hatalı bir şekilde nakletmiştir.³⁶⁴ Kaynaklar incelendiğinde, bu şiirin İbnü’l-Habbâz’ın belirttiği şekliyle, ancak bazı kelime farklılıklarıyla geçtiği görülmektedir.³⁶⁵

Müellif, İbn Cinnî’nin şiiri yanlış şaire nispet ettiğini de eleştiri konusu yapmıştır. Örneğin, İbn Cinnî muttasıl ve munfasıl zamirlerin gelebildiği yerleri

³⁶¹ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 187.

³⁶² İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 187.

³⁶³ Şiir el-Cemî‘ el-Esedî’ye aittir. Şiir için bk. Hasen Şürrâb, *Şerhu’s-şevâhidi’s-şi’riyye*, 3/83.

³⁶⁴ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 226. Tahrife yönelik diğer eleştiri örneği için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 182, 309.

³⁶⁵ Şiirin ثَوْبَانَ لَيْسَ بِبِكَمَةٍ فَدَمَ ثَوْبَانَ لَيْسَ بِزَمَلٍ kısmı şeklinde rivayet edilmiştir. Mezkûr şiirler hakkında bk. Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 4/182.

açıklarken Ümeyye'ye (ö. 8/630) nispet ettiği bir şiir hakkında İbnü'l-Habbâz, İbn Cinnî'ye şöyle bir eleştiri yöneltmiştir:

وَقَوْلُهُ فِي بَيْتِ الثَّانِي لِأُمَيَّةَ تَخْلِيْطٌ، وَقَدْ رَأَيْتُ الْبَيْتَ فِي شِعْرِ الْفَرَزْدَقِ قَالَ:
إِنِّي حَلَفْتُ فَلَمْ أَحْلِفْ عَلَى فَنَدٍ فَنَاءُ بَيْتٍ مِنَ السَّاعِينَ مَعْمُورٌ
بِالْوَارِثِ الْبَاعِثِ الْأَمْوَاتِ قَدْ ضَمِنَتْ إِيَّاهُمْ الْأَرْضُ فِي دَهْرِ الدَّهَائِرِ

“İbn Cinnî, Ümeyye'ye ait olduğunu belirttiği şiir hakkında yanılmıştır. Çünkü ben bu şiiri Ferezdak'ın beytinde şu şekilde görmüştüm...”

“Ben yemin ettim ve bu yalan bir yemin değildir. (Kâbe gibi) çabalayanların evi ebediyen mamur olacaktır. Ölüleri diriltten ve her şeye sahip olanın adına (yemin ederim ki), Yeryüzü, çok eski zamanlardan beri onları (ölüleri) bağrında saklar.”³⁶⁶

İbnü'l-Habbâz, şiirin Ümeyye'ye ait olmadığını, aksine Ferezdak'a ait olduğunu belirtmiş ve yukardaki mezkûr şiirleri iki beytiyle beraber sunarak şiirin gerçek sahibini göstermiştir.³⁶⁷ Kaynaklarda geçen bu şiir, İbnü'l-Habbâz'ın da belirttiği gibi Ferezdak'a aittir.³⁶⁸

4.2. İbnü'l-Habbâz'ın Diğer Nahiv Âlimlerine Yönelik Eleştirileri

İbnü'l-Habbâz, eserinde İbn Cinnî haricinde diğer nahiv âlimlerine de eleştiriler getirmiştir. Bazen isim vererek tenkitlerde bulunsa da çoğu zaman herhangi bir ad zikretmemektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Basra ekolüne mensup olması sebebiyle onun eleştirilerinin ana odağını Kûfe mezhebi oluşturmuştur. Aşağıda müellifin eleştirel yaklaşımına dair birkaç örnek verilecektir:

İbnü'l-Habbâz, şart-cevap konusunda *إِنْ تَقُمْ أَقُمْ* örneği üzerinden cevap fiilini cezmeden âmilin tespitinde farklı görüşlerin olduğunu kaydetmiştir. Bunları eserinde zikrederek hatalı bulduğu görüşlere de temas etmiş ve birtakım tenkitlerde bulunmuştur. İbnü'l-Habbâz şart fiilinin cevap fiilinde âmil olduğunu kabul edenlerin hatalı olduklarını belirtmiş, ardından şart edatlarından sonra gelen fiillerin sükûn üzere mebnî olduğuna yönelik iddiaları da gündeme getirerek doğru bulmamıştır. Bu konuda Ebû Osmân'ın görüşü olarak verdiği mebnîlik hükmüne özel bir paragraf açarak söz

³⁶⁶ Emîl Bedî' Yakûb, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fî Şevâhidi'l-'Arabiyye* (Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1996), 3/568; Hasen Şürrâb, *Şerhu 'ş-şevâhidi 'ş-ş-i'riyye*, 1/399.

³⁶⁷ İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 309. Başka örnekler için bk. İbnü'l-Habbâz, *Tevcîhu'l-lüma*, 182.

³⁶⁸ Emîl, *el-Mu'cemü'l-mufasssal*, 1/399.

konusu şahsın iddiasının çok zayıf bir görüş olduğunu ifade etmekle beraber şart fiilinin cevapta amel ettiğine dair isim vermeden naklettiği görüşü kayda değer bulmadığını belirtmiştir. Zira ona göre fiilin fiilde amel ettiği görülmemiştir. Bununla beraber müellif, cevap fiilinin hem şart edatı hem de fiiller beraber cezmedildiğine yönelik başta İbn Cinnî ve birtakım nahivcilerin görüşü hakkında herhangi bir yorumda ve tercihte bulunmamıştır.³⁶⁹

Müellif, emir fiillerin i‘râbı hususunda Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki görüş ayrılığına da değinmiştir. Basra ekolüne göre كُلُّ, خُذْ gibi emir fiilleri, başlangıçtan itibaren sükûn üzere mebnî kabul edilmişlerdir. Bu yaklaşımın temel gerekçesi, emir kipinin fiil kısımları arasında asıl bir yapı olarak değerlendirilmesidir. Buna karşılık, Kûfe ekolü, emir fiilinin mu‘rab ve meczûm olduğunu savunmuştur. Onlara göre, emir fiilleri aslen muzâri kipinden türemiş olup, başındaki emir lâminin ve muzâraat harfinin hazfedilmesiyle oluşmuştur. Bu durumda, لَتَأْكُلْ, لَتَأْخُذْ gibi muzâri sıgaları, emir lâminin ve muzâraat harfinin düşmesiyle كُلْ, خُذْ şeklini almıştır. Onlara göre fiilin sonundaki sükûn, bir vakıf alameti değil, cizm alametidir. Ancak İbnü’l-Habbâz, Kûfelilerin bu yaklaşımını, “Bize göre hatalıdır.” ifadesiyle aktarmıştır. Zira bağlı bulunduğu Basra ekolü, muzâraat harfi hazfedildiğinde fiilin muzâri tipinin belirgin özelliğini yitirdiğini ve tıpkı mâzî fiiller gibi bu etkilerden arınarak mebnî olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla bu ekolün temsilcilerine göre emir fiil kökensel olarak mâzî fiile benzer bir yapıya bürünmektedir ve bu nedenle i‘râba tabi olamamaktadır.³⁷⁰

³⁶⁹ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 375.

³⁷⁰ İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 73. Diğer örnekler için bk. İbnü’l-Habbâz, *Tevcihu’l-lüma*, 74, 114, 120, 174, 200, 232, 257, 283.

5. SONUÇ

İbnü'l-Habbâz'ın *Tevcîhu'l-lüma* adlı eseri üzerine gerçekleştirilen bu çalışma, şârihin metinle kurduğu ilişkiyi, şerh sürecinde başvurduğu yöntemleri ve ortaya koyduğu yorumlama biçimlerini bütüncül bir bakış açısıyla incelemiştir. Çalışma boyunca elde edilen bulgular, klasik şerh geleneğinin temel esaslarını açıkça ortaya koymakla birlikte İbnü'l-Habbâz'ın bu geleneğe kattığı özgün unsurları da belirginleştirmiştir. Genel olarak eserde öne çıkan yaklaşım, *Lüma* metninin lafzına sıkı sıkıya bağlı kalmakla birlikte anlamın derinliklerine inmeyi hedefleyen yorumlayıcı, aynı zamanda müellifin özgün katkılarını yansıyan bir tavidir. Bu tavır, İbnü'l-Habbâz'ı hem aktarıcı hem de yorumlayıcı bir şârih konumuna yerleştirmektedir.

İbnü'l-Habbâz'ın şerh metodu, birçok temel unsur etrafında şekillenmektedir. Araştırmanın müellifin şerh metoduna yönelik ulaştığı ilk tespitlerden biri, müellifin metne yaklaşımında iki ana çizginin öne çıktığıdır. Bunlardan ilki, metnin lafzını açıklamaya yönelik dilsel çözümlemelerdir. Bu bağlamda gramer tahlilleri, kelime açıklamaları ve mecaz ihtimallerinin değerlendirilmesi yoğun biçimde kullanılmıştır. İkincisi ise, metnin anlamını daha geniş bir bağlama yerleştirme çabasıdır. Özellikle müşkil ifadelerin açıklanmasında gösterilen titizlik, şârihin yalnızca aktarıcı bir rol üstlenmediğini, aynı zamanda metnin doğru anlaşılmasını sağlama sorumluluğunu da taşıdığını göstermektedir. Bu durum, onun şerhini yalnızca şahsi görüşlerini aktardığı bir eser olmaktan çıkararak hem ilmî bir gelenek olarak işlevselliğini sürdürmüş hem de ilim talebeleri için anlaşılır bir kaynak olma vasfı kazanmıştır.

Şârihin metinle kurduğu ilişkiyi belirleyen en önemli noktalardan biri de pasif bir aktarımın ötesine geçmesidir. Zira eserin metodolojik yönü değerlendirildiğinde, İbnü'l-Habbâz'ın şerh anlayışının klasik gelenekle uyumlu olduğu, ancak bununla birlikte özgün katkılar da içerdiği görülmektedir. Özellikle metnin zahirî manasının ötesine geçerek hatalı gördüğü yerleri düzeltmesi, İbn Cinnî'nin eksik bıraktığı konuları tamamlayacağını ifade etmesi, onu, basit bir şârih olmaktan çıkarıp eseri yeniden inşa eden bir müellif konumuna getirmiştir. Soru-cevap metodu ve illetlendirmeye olan düşkünlüğü ise okuyucuyu aktif bir öğrenme sürecine dahil etme çabasını ortaya koymaktadır.

Araştırmanın elde ettiği bir diğer bulgu da müellifin, nahvî görüşleri temellendirirken düzenli ve çok yönlü bir delillendirme yöntemi benimsemesidir. En sık başvurduğu deliller sırasıyla şiirler, Kur'ân-ı Kerîm ve meşhur kırâatler olmuştur. Cahiliye, muhadramûn ve İslamiyyûn dönem şiirlerine verdiği öncelik, onun dilin klasik sağlam kaynaklarına olan bağlılığını ifade etmektedir. Ayrıca, az sayıda da olsa hadisleri dilbilimsel kanıt olarak kullanması, hadislerin bu amaçla kullanımını benimseyen âlimler arasında yer aldığını açıkça belirtmektedir. Bunların yanı sıra, icmâ, kıyas, meseller ve Arap kabilelerinin farklı lehçelerini de delil olarak sunması, onun nahve bütüncül bir şekilde yaklaştığını gözler önüne sermektedir.

İbnü'l-Habbâz'ın dikkat çekici yöntemlerinden biri de nahiv âlimleri ve ekolleri arasındaki görüş farklılıklarına derinlemesine odaklanmasıdır. Zira İbnü'l-Habbâz, şerh boyunca yalnızca nakil yapmakla yetinmemiş, kimi zaman eleştiriler yöneltmiş, gerekli gördüğünde düzeltmeler yapmış ve farklı görüşler arasında tercihlerde bulunmuştur. Müellif, yönelttiği eleştirilerde sert bir üslup kullanmaktan çekinmemiştir. Bu eleştirel üslup, yalnızca nahiv meseleleriyle ve âlimleriyle sınırlı kalmamış, bizzat İbn Cinnî'ye yönelttiği eleştirilere de yansımıştır. İbnü'l-Habbâz'ın bu tavrı, onun, sorgulayıcı ve tavizsiz bir bilim anlayışına sahip olduğunu ifade etmektedir.

Çalışmanın vardığı bir diğer önemli husus *Tevcîhu'l-lüma*'ın yalnızca nahiv ilmiyle sınırlı bir çalışma olmadığını ortaya koymasıdır. Bu hususta İbnü'l-Habbâz, yer yer kırâat, kelam, fıkıh, tefsir, felsefe ve belâgat gibi farklı ilim dallarına atıfta bulunmuştur. Bu disiplinler arası yaklaşım, onun geniş bir bilgi birikimini ve meseleleri daha geniş bir bağlam içinde değerlendirme çabasını gözler önüne sermektedir. Ayrıca, görüş ve delilleri aktarırken âlimlerin, şairlerin isimlerine ve istifade ettiği eserlere atıfta bulunması da bir diğer önemli noktadır. Bu yöntem, esere bir güvenilirlik katmakta ve modern akademik standartlarla benzerlikler göstermektedir.

Sonuç olarak şerh geleneği, ilimlerin aktarımı ve sürekliliği açısından önem arz etmektedir. İbnü'l-Habbâz'ın eseri, sadece metnin anlaşılmasına hizmet eden bir açıklama metni olmasının ötesinde aynı zamanda ilmî mirasın sonraki kuşaklara aktarılmasında önemli bir köprü olmuştur. Bu yönüyle *Tevcîhu'l-lüma* hem şerh geleneğinin bir halkası hem de ilim tarihinde sürekliliği sağlayan bir taşıyıcı

konumundadır. İbnü'l-Habbâz'ın eseri, ilmî birikimin aktarımında şerhlerin oynadığı rolü açıkça gözler önüne sermektedir.

Netice itibarıyla, İbnü'l-Habbâz'ın şerh metodu, şerh geleneğinin yalnızca geçmişi açıklama amacı taşımadığını, aynı zamanda geleceğe yön veren bir ilmî bakış açısını da temsil ettiğini göstermektedir. *Tevcîhu'l-lüma* hem klasik mirasın bir yansıması hem de ilmî düşüncenin sürekliliğini sağlayan seçkin bir örnek olarak değerlendirilmelidir. Böylece şerh geleneğinin tarihsel süreçte üstlendiği işlev, İbnü'l-Habbâz'ın çalışması üzerinden somut bir biçimde anlaşılmakta, bu gelenek, ilmî üretimin sürekliliğini temin eden bir yöntem olarak ilimler tarihindeki yerini teyit etmektedir.

KAYNAKÇA

- Afgânî, Sa'îd. *fî Usuli'n-nahv*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût-Adil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullâh b. Sehl b. Saîd b. Yahyâ b. Mihrân. *Cemheretü'l-emsâl*. 2 Cilt.. Beyrut: Dârü'l-Fikr t.y.
- Ateş, Ali Osman. "Kays b. Âsım". 25/90. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Bağdâdî, Abdülkadir b. Ömer. *Hızânetü'l-edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni'l-'Arab*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1957.
- Bâhilî, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim. *Dîvânu Zürrumme Şerhu Ebî Nasr*. thk. Abdulkuddûs Ebû Sâlih. 3 Cilt. Cidde: Müessesetü'l-îmân, 1. Basım, 1982.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-'arifîn Esmâü'l-müellifîn ve Âsârü'l-musannifîn*. Arapça çev. Müessesetü't-Tarihi'l-'Arabî. 2. Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, 1951.
- Bedî', Yakûb Emîl. *el-Mu'cemü'l-mufasssal fî Şevâhidi'l-'Arabiyye*. 14. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Büyükkaya, Ali. *Merfûât Bağlamında İbn Cinnî'nin Nahiv Anlayışı*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve Sihâhü'l-'Arabiyye*. nşr. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm, 4. Basım, 1987.
- Cezerî, Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf Ebü'l-Hayr. *Tahbîrü't-teysîr fî'l-kirâati'l-'aşr*. thk. Ahmed Muhammed Meflehü'l-Kudât. Ürdün: Dârü'l-Furkân, 1. Basım, 2000.
- Çelebi, Kâtib. Mustafa b. Abdullâh el-Hacî Halîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an Esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1941.
- Çelebi, Muharrem. "Amr b. Külsüm". 3/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çetin, Abdurrahman. "Lahn". 27/56-57. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çubukçu, Asri. "Eksem b. Sayfî". 10/550. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Delcî, Şehâbüddîn. Ahmed b. Alî b. Abdullâh el-Mısırî. *el-Felâketü ve'l-meflûkûn*. Mısır: Matba'atü's-Şe'ib. 1905.

- Demirbilek, Mehmet. *Arap Dilinde Meselle İstîşhâd*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Diyâb, Fâyiz Zekî Muhammed. *Tevcîhu'l-lüma Şerhu Kitabi'l-lüma*. Mısır: Cami'etü'l-Ezher, Külliyyetü'l-Lügati'l-'Arabiyye, Risâletü Doktorâ, 2007.
- Durmuş, Hüseyin. "Arap Dilinde Hurûfu'l-Me'âniler ve Çok Anlamlılığa Etkisi". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2021.
- Durmuş, İsmail. "İstîşhâd". 23/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Harf". 16/163-165. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Durusoy, Ali. "Kıyas". 25/524-528. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". 21/417-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Davûd*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemîyye, 1. Basım, 2009.
- Ebü'l-Berekât, Kemâluddîn b. eş-Şa'âr el-Mêvslî, *Kelâidü'l-cümân fî Ferâidi Şu'arâi hâzâ'z-zamân*, thk. Kâmil Süleymân 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Ebü'l-Mekârim, Alî. *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*. Kahire: Dâru Garîb, 1. Basım, 2007.
- Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâîl. *el-Mevsû'etü'l-Kur'âniyye*. 11 Cilt. nşr. Müessesetu Sicli'l-'Arab, 1985.
- Efe, Mehmet Emin. *Arap Gramerinde Şiirle İstîşhâd*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2022.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nuzhetü'l-elibbâ fî Tabakâti'l-udebâ*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1998.
- Endelûsî, Ebû Hayyân. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî Şerhi't-teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kelâm, 1. Basım, 1997.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-lüga*. thk. Muhammed 'İvad Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2001.
- Fârâbî, Ebü İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm b. Hüseyin. *Mu'cemu Dîvânî'l-edeb*, thk. Muhammed Muhtâr Ömer. 4 Cilt. Kahire: Müessesetü Dâru's-Şu'b, 2003.
- Fayhan Fayhan, Mohammed Mahmood. *İbn Cinnî'ye Göre Semâ Metodu*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam

Bilimleri Ana Bilim Dalı, Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Ferâhidî, Halîl b. Ahmed Ebû Abdurrahmân. *Kitâbü'l-‘ayn*. thk. Abdülhamîd Hindâvî 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2002.

Fîrûzâbâdî, Ebû Tahir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

Hadîsî, Hadîce. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Ürdün: Dârü'l-Emel, 3. Basım, 2001.

Hadîsî, Hadîce. *eş-Şâhid ve Usûlu'n-nahv*. Kuveyt: Matba'atu Câmi'ati Kuveyt, 1974.

Hasen, vd. “el-İşârâtü't-tedâvüliyye fî Tevcîhi'l-lüma”. *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiyyeti'l-Esâsiyye*, 115 (2022), 891-905.

Hasen, Ra'd Kerîm. *Tevcîhu'l-lüma li İbni'l-Habbâz Dirasetü'l-lügaviyye ve'n-nehviyye*. Irak: Câmi'etü Diyâlâ Külliyyetü't-Terbiyye, el-Lügatü'l-'Arabîyyeti ve Âdâbihâ, Risâletü Macistîr, 2008.

Hulvânî, Muhammed Hayr. *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*. Rabat: Neşr el-Atlâsî, 2. Basım, 1983.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsılî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. Mısır: el-Mektebetü'l-‘İlmiyye, 4. Basım, 1952.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh b. Yûsuf Cemâluddîn. *Muğni'l-lebîb 'an Kütüb'il-e'ârîb*. thk. Mâzinî el-Mübârek-Muhammed Alî Hamdullâh. Dımeşk: Dârü'l-Fikr, 6. Basım, 1985.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *eş-Şi'r ve's-su'arâ*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2001.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem Cemâluddîn el-Mısırî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1994.

İbnü'l-Habbâz, Ahmed b. Hüseyin. *Tevcîhu'l-lüma Şerhu Kitabî'l-lüma*. thk. Fâyız Zekî Muhammed Diyâb. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 2002.

İbnü'l-‘İmâd, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed Ebü'l-Fellâh el-'Akrî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. thk. Muhammed el-Arnaût. 11 Cilt. Beyrut: Dârü İbN Kesîr, 1. Basım, 1986.

İbnü'l-Fûtî, Kemâluddîn Ebü'l-Fadl Abdurrezzak b. Ahmed eş-Şeybânî. *Mecme'ul-âdâb fî Mu'cemu'l-elkâb*. thk. Muhammed el-Kâzım. 6 Cilt. İran: Vizâretü's-Sakâfeti'l-İrşâdî'l-İslâmî 1. Basım, 1995.

İbnü's-Sikkî, Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk, *İslâhü'l-mantık*. thk. Muhammed Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2002.

- Katâmiş, Abdulmecîd. *el-Emsâlü'l-'Arabiyye*. Suriye: Dârü'l-Fıkr, 1. Basım, 1988.
- Kaysî, Ebû Alî Hasen b. Abdullâh. *Îzâhu Şevâhidi'l-îzâh*. thk. Muhammed b. Hamûd 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1987.
- Kefevî, Ebü'l-Beka Musa el-Hüseynî el-Kureymî. *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lügaviyye*. thk. Adnan Derviş. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Keyrevânî, İbn Reşîk. Ebû Alî el-Hasen. *el-'Umde fi Mehâsini's-şî'ri ve Âdâbihi*. 2 Cilt. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Dârü'l-Cîl, 5. Basım, 1981.
- Kızıklı, Zafer. *Arapça Dilbilimcilerinin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri*. Ekev Akademik Dergisi 30, 2007.
- Kışmır, Abdulkadir. *Arapçada Kıyas ve Basra ile Kûfe Dil Ekollerindeki Rolü*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Lebedî, Muhammed Semîr Necîb. *Mu'cemu Mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Meydânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî. *Mecme'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.
- Muhtar, Cemal. "Antere". 3/327. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Muhammed b. Habîb, *Dîvânü Cerîr bi Şerhi Muhammed b. Habîb*. thk. Nu'mân Muhammed Emîn Tâhâ. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 3. Basım, t.y.
- Müberred, Muhammed b. Yezîd b. Abdulkber Ebü'l-Abbâs. *el-Müktedab*. thk. Muhammed Abdulhalik. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. nşr. Hasen Abdulmun'im. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Ourot, Muhamed. *Sîbeveyh'in el-Kitâb Adlı Eserinde Âyetlerle İstişhâd Yöntemi ve Kırâate Yaklaşımı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2022.
- Safedî, Salâhuddîn. Halîl b. Aybek. *Nüketü'l-himyân fi Nüketi'l-'umyân*. thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2007.
- Sâlih, Fadıl Sâmerrâî. *İbn Cinnî en-nahvî*. Bağdat: Dâru'n-Nezîr, 1969.
- Sarı, Mehmet Ali. "İmâle". 22/177. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Savran, Ahmet. “İmruülkays b. Hucr”. 22/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Muhammed Fehmî Hicâzî. 5 Cilt. Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmî, 1991.
- Sîbeveyhi, Amr b. Osmân b. Kanber Ebû Bişr. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasen Mehdilî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2008.
- Suhârî, Seleme b. Müslim el-'Avtibî. *el-İbâne fi'l-lügati'l-'Arabîyye*. thk. Abdulkerîm vd. 4 Cilt. Ummân: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî, 1. Basım, 1999.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetü'l-vu'ât fi Tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Lübnan: Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.
- Süyûtî, Celâlüddîn. Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fi 'İlmi Usûli'n-nahv*. Beyrut: Dârü'l-Beyrûtî, 2. Basım, 2006.
- Süyûtî, Celâlüddîn. Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Müzhir fi 'Ulumi'l-lüga*. thk. Fuâd Alî Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Süyûtî, Celâlüddîn. Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'ü'l-hevâmi' fi Şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, t.y.
- Şimşâtî, Ebû Hasen Alî b. Muhammed el-'Adevî. *el-Envâr ve Mehâsinü'l-eş'âr*. thk. Seyyid Muhammed Yûsuf. Kuveyt: Matba'atü Hukûmeti Kuveyt, 1977.
- Şürrâb, Hasen Muhammed b. Muhammed. *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye fi Emâti'l-kütübî'n-nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2007.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1. Basım, 2001.
- Tayyib, Lahûs vd. *Dirâsetü Kitâbi't-Tevcihi'l-lüma li İbni'l-Habbâz*. Cezayir: Me'hedü'l-Âdâb ve'l-Lügât, Kısmü'l-Lüga ve'l-Edebi'l-'Arabî, Risâletü Macistîr, 2017.
- Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed eş-Şeybânî. *Şerhu Dîvânî'l-hamâse*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, t.y.
- Temizer, Aydın. *Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'nin el-Lüma' Adlı Eserinin İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili Ve Belâgati Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebi, 2. Basım, 1975.
- Tülücü, Süleyman. "Züheyr b. Ebî Sülmâ". 44/540-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Tülücü, Süleyman. "Muallakât". 30/310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- 'Useylî vd. *Tevcîhu'l-lüma li İbni'l-Habbâz: Dirâse fî Usûli'l-ihdicâc*. Ürdün: el-Câmi'etü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ülyâ, Risâletü Macistîr, 2010.
- Vecîh, Radiyye Hasan vd. "eş-Şevâhü'n-nahviyye 'inde İbni'l-Habbâz fî Tevcîhi'l-lüma". *Fikr ve İbdâ'*, 125 (2019), 197-216.
- Yavuz, Mehmet. *İbn Cinnî ve Arap Gramerindeki Yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1998.
- Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî". 19/252-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Mehmet. "el-Hasâis". 16/275. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yılğın, İbrahim. *Halîl b. Ahmed'in Kitâbu'l-Ayn'da Hadisle İstişhâd*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ömer b. Ahmed Cârullâh. *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidî't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî, 3. Basım, 1988.
- Zerkeşî, Ebû Abdullâh. *el-Burhân fî 'Ulumi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1. Basım, 1957.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimeşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Ziyâb vd. "el-'İlelü'l-lafziyye fî Tevcîhi'l-lüma li İbni'l-Habbâz". *Mecelletü Câmi'eti'l-Be'si li'l-'Ulûmi'l-İnsânî*, 41/139 (2019), 11-55.